

MİLLETLERARASI ÇOCUK KAÇIRMANIN HUKUKİ YÖNLERİNE DAİR LAHEY SÖZLEŞMESİ'NİN 13/1-B MADDESİ BAĞLAMINDA COVID-19 PANDEMİSİNİN ÇOCUĞUN MUTAD MESKENİNE İADESİNE ETKİSİ*

Dr. Öğr. Üyesi Lâle AYHAN İZMİRLİ**

ÖZET

Hayatın her alanını etkileyen Covid-19, Milletlerarası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi'nin uygulanmasını da kaçınılmaz olarak etkilemiştir. Çalışmanın temel amacı, pandeminin, Sözleşme'nin 13/1-b kapsamında iade taleplerinin değerlendirilmesine etkisini ve pandemi sürecinde bu değerlendirmede dikkate alınması gereken hususları tespit etmektir.

Bu doğrultuda çalışmada ilk olarak 1980 tarihli Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi'nin amacı ve uygulama alanı, Covid-19'un sözleşmenin uygulanmasına etkisi ve Lahey Konferansı'nın pandemi sürecinde Sözleşmenin uygulanmasına ilişkin olarak hazırladığı kılavuz hakkında genel hatlarıyla bilgi verilecek, akabinde Sözleşme kapsamında çocuğun mutad meskeninin tespiti ve çocuğun mutad meskenine iadesinin reddini gerektiren sebeplerle ilgili genel bilgi verilecektir. Nihayetinde pandemi sürecinde iade talebinin reddine gerekçe olabilecek durumlar değerlendirilecektir.

Sözleşmede kapsamında iade talebinin reddini gerektiren hallerden birisi, Sözleşmenin 13/1-b maddesinde yer alan, mutad meskenine iadesi halinde çocuğun fiziki, psikolojik veya müsamaha edilemeyecek başka türden bir zarara uğraması riskinin bulunmasıdır. Çalışmada esasen ilgili madde bağlamında Covid-19'a bağlı olarak iade talebinin reddine neden olabilecek hususlar değerlendirilecektir. Bu bağlamda mahkemelerin pandemi sürecinde verdikleri kararlar incelenerek, Covid-19 ile bağlantılı olarak iadeden kaçınılmasını gerektirebilecek durumlar ele alınacaktır. Çalışma kapsamında incelediğimiz hususların çoğu, mahkemelerce verilen kararlarda değerlendirilmemiş olursa da, içinde bulunduğumuz süreçte çocuğun mutad meskenine iadesine ilişkin talepler değerlendirilirken milletlerarası seyahatin getirdiği riskler, çocuğun iade edileceği devletin sağlık sistemi, çocuğun iade edileceği ülkede birlikte kalacağı ebeveynin mesleği ve pandemi sürecindeki çalışma şartları, Covid-19'a bağlı olarak ortaya çıkabilecek psikolojik riskler ve başka türlü ortaya çıkan müsamaha edilemeyecek durumlar ve benzerlerinin dikkate alınması gerekmektedir. Zira Sözleşmenin amacı çocuğun mutad meskenine iade olmakla birlikte, temel amaç çocuğun üstün menfaatinin korunması olduğundan, bu amacın gerçekleştirilmesi, ancak somut olaydaki tüm olguların değerlendirilmesiyle mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Koronavirüs, Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi, Çocuğun İadesi, Çocuğun Üstün Menfaati.

* DOI: 10.33432/ybuhukuk.945510 - Geliş Tarihi: 31.05.2021 - Kabul Tarihi: 02.07.2021.

** Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Milletlerarası Özel Hukuk Anabilim Dalı, lale.ayhan@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8838-455X.

**THE EFFECT OF COVID-19 PANDEMIC ON THE RETURN OF THE CHILD IN THE
CONTEXT OF ARTICLE 13/1-B OF THE HAGUE CONVENTION ON THE CIVIL
ASPECTS OF INTERNATIONAL CHILD ABDUCTION**

ABSTRACT

Covid-19 which is affecting every aspect of life, has inevitably effected the implementation of the 1980 Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction. The main purpose of this study is to determine the effect of the pandemic on the assessment of the return requests within the scope of Article 13/1-b of the Convention and some issues that should be taken into consideration for the assessments during the pandemic.

In this direction, the study first gives general information about the purpose and scope of application of the 1980 Hague Convention on Civil Aspects of International Child Abduction, the effects of Covid-19 on the implementation of the Convention, and the guide prepared by the Hague Conference on the implementation of Hague Conventions during the pandemic. Afterwards, general information will be given regarding the determination of the child's habitual residence and the reasons for the refusal of the child's return to his/her habitual residence. Finally, probable circumstances that may justify the rejection of the return requests during the pandemic will be evaluated.

Within the scope of the Convention, one of the situations that causes the rejection of the return requests is the risk of physical, psychological or other intolerable damage to the child in case of return to his/her habitual residence, which is stipulated in article 13/1-b of the Convention. In this study, issues that may cause the rejection of the return requests due to Covid-19 will be evaluated in the context of the relevant article. In this context, decisions made by the courts during the pandemic will be examined, and circumstances that may cause the rejection of the return request in connection with Covid-19 will be discussed. Although, most of the issues we examined in this study were not taken into consideration in the court decisions, the risks posed by international travel, health systems of the requested country and the requesting country, parents' professions and working conditions during the pandemic, psychological risks which may arise due to Covid-19 and other intolerable situations should be taken into consideration while evaluating the requests for the return of the child to his/her habitual residence. Although the purpose of the Convention is the return of the child to his/her habitual residence, realization of this purpose will only be possible by evaluating all the facts in the concrete cases since the main aim is to protect the best interests of the child.

Keywords: Covid-19, Coronavirus, Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction, Return of the Child, Best Interest of the Child.

GİRİŞ

2020 yılının başlarında tüm dünyayı etkisi altına Covid-19, pandemi öncesindeki gibi hayatımıza devam etmemizi engellemiş, ‘yeni normal’ olarak adlandırılan, sosyal mesafe başta olmak üzere birçok sınırlamaya tabi olarak büyük ölçüde izole hayatlar yaşamamıza neden olmuştur. Bu süreçte devletler, sokağa çıkma ve seyahat kısıtlamaları/yasakları, geleneksel yüzyüze eğitimin durdurulması, bazı işyerlerinin geçici süreyle kapatılması, ülkeye giriş-çıkışla ilgili sınırlamalar, mümkün olan meslek ve işlerde uzaktan çalışma gibi çeşitli önlemler almışlardır. Pandemi, hayatın her alanını derinden etkilemiş ve halihazırda bir buçuk aşkın bir süredir etkilemeye devam etmektedir. Bu durumun milletlerarası aile hukukunu etkilemesi de elbette kaçınılmazdır. Pandeminin milletlerarası aile hukukuna etkisinin önemli bir boyutu, milletlerarası çocuk kaçırmaların ve çocukların iadesine ilişkindir. Bu konuda özellikle 1980 tarihli Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi¹ (Sözleşme/Lahey Sözleşmesi) önem taşımaktadır².

Milletlerarası nitelikli çocuk kaçırma olayları, salt iç hukuku ilgilendiren kaçırma olaylarına nazaran çözülmesi daha zor durumlar ortaya çıkarmaktadır³. Çocuklarının yerlerinin kanuna aykırı olarak değiştirilmesi

¹ Türkiye sözleşmeye 1999 yılında taraf olmuştur. Bkz. 11.11.1999 tarih ve 23873 sayılı Resmi Gazete.

² Sözleşmenin Türkçe tam metni için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc084/kanuntbmmc084/kanuntbmmc08404461.pdf?TSPD_101_R0=08ffcef486ab2000e0cfa3e32ac1c8b45f31bdf29e73f791d4e2bd401fbb2554303eb5eec94570e708a5a164e11430002e4dfbb8ef3803193aa007f63ca5eb72367ef39300ea3b0d1fb670f4e8978d1986f258626a7829d1efd3616ac24b86b5> s.e.t. 9.5.2021.

³ **Ataman-Figanmeşe, İnci** (1999) “Çocukların Uluslararası Kaçırılmasının Hukuki Yönlerine Dair 1980 Tarihli Lahey Sözleşmesi”, Prof. Dr. Nihal Uluocak’a Armağan, İstanbul, Beta, s.55-56. Aynı yönde bkz. **Toker, Ali Gümrah** (2020) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Kapsamında Çocuğun Mutad Meskeni, Ankara, Adalet, s.24; **Altuntaş, İlknur** (2006) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi: Türk Mahkeme Kararları, Yargıtay İçtihatları ve Sözleşmeye Taraf Devlet Uygulamalarından Örnekler, Ankara, Bilge Yayınevi, s.5 vd.; **Akıncı, Ziya / Demir Gökyayla, Cemile** (2020) Milletlerarası Aile Hukuku, İstanbul, Vedat Kitapçılık, s. 199-203; **Giray,**

dünyanın her yerinde sıkça karşılaşılan bir durum olup, bu soruna yine her devletin kabul edebileceği bir çözümün geliştirilmesi gerekmiştir⁴. Bu noktada şu an için 101 devletin taraf olduğu⁵ Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi önemli bir misyon üstlenmiştir. Sözleşme, çocuğun yerinin hukuka aykırı olarak değiştirilmesinden önceki mutad meskenine iadesini öngörmektedir. Ancak Sözleşmede belirtilen ve iade engeli olarak kabul edilen belirli hususların varlığı halinde çocuğun iadesi talebi reddedilecek veya reddedilebilecektir. Çocuğun iadesine engel olan durumlardan birisi, madde 13/1-b’de yer alan, iade edilmesi halinde çocuğun psikolojik, fiziksel veya başka türlü müsamaha edilmeyecek zarara uğraması riskidir. 2020 yılının Mart ayından itibaren hayatımıza giren Koronavirüs, birçok ülkede Sözleşme kapsamında yapılan iade taleplerinin değerlendirilmesinde dikkate alınmaya başlanmıştır. Ancak devletlerin bu konuda tutarlı ve birbiriyle uyumlu kararlar verdiğini söyleyebilmek güçtür. Çalışmada Covid-19 ve buna bağlı risklerin m. 13/1 iade talebinin reddine temel olup olamayacağı sorusuna cevap aranmaktadır.

Çalışmada öncelikle Lahey Sözleşmesi, Lahey Milletlerarası Özel Hukuk Konferansı’nın (*Hague Conference on Private International Law - HCCH*) Covid-19 döneminde Sözleşmenin uygulanmasına ilişkin olarak çıkardığı kılavuz, Sözleşme kapsamında çocuğun mutad meskeninin tespiti ve çocuğun mutad meskene iadesi talebinin reddini gerektiren sebepler hakkında kısaca genel bilgi verilecek, akabinde m. 13/1-b’de yer alan ‘ciddi risk’ kavramı değinilecektir. Nihayet son olarak Covid-19 sürecinin, çocuğun iadesine engel olup olmayacağına ilişkin somut olaylarda ortaya çıkabilecek bazı durumlar değerlendirilecektir.

Faruk Kerem (2010) Milletlerarası Özel Hukukta Kaçırılan veya Alıkonulan Çocukların İadesi, İstanbul, Beta, s.9-11.

⁴ **Tanrıbilir, Feriha Bilge** (2011) Çocuk Haklarının Uluslararası Korunması ve Koruma Mekanizmaları, Ankara, Yetkin, s.120.

⁵ Sözleşmeye 2019 itibarıyla 101 devlet taraftır. Taraf ülkeler için bkz. <<https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/status-table/?cid=24>> s.e.t. 10.5.2021.

I. 1980 TARİHLİ ÇOCUK KAÇIRMANIN HUKUKİ YÖNLERİNE DAİR LAHEY SÖZLEŞMESİNİN AMACI VE UYGULAMA ALANI

1980 tarihli Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Sözleşme, Lahey Milletlerarası Özel Hukuk Konferansı (*Hague Conference on Private International Law - HCCH*) tarafından hazırlanmıştır⁶. Lahey Sözleşmesinin amacı, taraf ülkelerden birine hukuka aykırı olarak götürülen veya burada hukuka aykırı olarak alıkonulan çocukların derhal dönmelerinin sağlanması ve taraf ülkelerdeki koruma ve ziyaret haklarına,⁷ diğer taraf ülkelerde etkili

⁶ Lahey Milletlerarası Özel Hukuk Konferansı Hakkında bilgi için bkz. <www.hcch.net> s.e.t. 10.5.2021.

⁷ Sözleşmede koruma ve ziyaret hakkı kavramları tanımlanmamıştır. Bununla birlikte Sözleşmenin 5. maddesinde koruma hakkının çocuğun şahsının bakımı hakkını ve özellikle ikamet yerini tespit hakkını içerdiği, ziyaret hakkının ise çocuğun sınırlı bir süre için mutad meskeni dışında bir yere götürme hakkını içerdiği belirtilmektedir. Doktrinde koruma hakkının velayet hakkından farklı ve fakat velayet sorumluluğunu da kapsayan *sui generis* bir hak olduğu ifade edilmektedir. Bkz. **Gelgel, Günseli** (2012) Devletler Özel Hukukunda Çocuk Hukukundan Doğan Problemler, İstanbul, Beta, s.93. Benzer yönde bkz. **Toker**, s.42. Aynı şekilde Giray da koruma hakkının velayet hakkından farklı *sui generis* bir hak olduğunu kabul ederken, koruma hakkından bahsedebilmek için velayet sorumluluğunu üstlenmenin yeterli olmadığını, bu sorumluluğu üstlenen kişinin aynı zamanda çocuğun oturacağı yeri de belirleme yetkisine sahip olduğunu belirtmekte ve ayrıca velayet sorumluluğunun kapsamına çocuğun mallarının idaresi de girmektedir, Sözleşme bağlamındaki koruma hakkının malların idaresinden bağımsız olarak velayet sorumluluğuna özgülendiğini vurgulamaktadır. Bkz. **Giray**, s.14, 88-89. Benzer şekilde Bozdağ da söz konusu hakkın velayet hakkından daha geniş olduğunu, velayet hakkının içeriğinin her hukuk sisteminde farklı unsurlara sahip olabileceği dikkate alınarak, Sözleşmede bilinçli olarak 'koruma hakkı' kavramının kullanıldığını ifade etmektedir. Bkz. **Bozdağ, Gonca Gülfem** (2014) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Kapsamında Çocuğun İadesi Talebinin Red Nedenleri, Ankara, Yetkin, s.85-87. Nitekim Sözleşme velayete ilişkin herhangi bir hüküm içermemektedir. Sözleşmeye göre, velayet kararlarına nazaran sözleşmenin uygulanması öncelikli olup, çocuğun iadesine karar verilene kadar velayet kararı verilemez, velayete ilişkin açılan dava, iade kararı veya iade talebinin reddi kararına kadar bekletilir. Bkz. **Çelikel, Aysel / Erdem, Bahadır** (2020) Milletlerarası Özel Hukuk, 16. Baskı, İstanbul, Beta, s.309; **Akncı, Ziya** (2011) "Milletlerarası Özel Hukukta Çocuk Kaçırma", Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Ata Sakmar'a Armağan, 2001/1, s.65. Sözleşme velayete ilişkin olarak verilecek kararların, çocuğun mutad meskeninin bulunduğu ülkede verilmesini amaçlamaktadır. Bkz. **Jorzik**, Das neue zivilrechtliche Kindesentführungsrecht, Schriften zum Deutschen und Europäischen Zivil, Handels und

biçimde uyulmasını sağlamaktır (m. 1). Sözleşmenin temel amacı, çocuğun hukuka aykırı şekilde yerinin değiştirilmesinin zararlı etkilerinden korunması olup,⁸ ayrıca statükonun iadesini, diğer ifadesiyle mevcut durumu korumayı da amaçlamaktadır⁹. Öte yandan Sözleşme, haksız olarak yeri değiştirilen çocuğun mutad meskeninin bulunduğu ülkeye iadesi yoluyla, çocuğu kaçıran kişinin, bu kaçırma olayını velayet davasında usuli bir avantaj sağlamak amacıyla kullanmasını, kendi mahkemelerinde lehine hüküm tesis ederek çocuğu alıkoymasını engellemeye ve kaçırmanın zararlı etkilerinden çocuğu korumaya çalışmaktadır¹⁰. Sözleşme kapsamındaki olaylarda ilgili kişiler genellikle anne veya babadır¹¹.

Sözleşmede ‘çocuk kaçırma’ tabirinin kullanılması nedeniyle ceza hukuku meselelerini ele alıyorduz izlenimi yaratsa da, aslında bir milletlerarası özel

Prozesrech Band 154,Bielefeld 1995, s.29’dan aktaran **Ataman-Figanmeşe**, s.60; **HCCH** (2020a) 1980 Child Abduction Convention Guide to Good Practice: Part IV Article 12(1)(b), <<https://assets.hcch.net/docs/225b44d3-5c6b-4a14-8f5b-57cb370c497f.pdf>> s.e.t. 30.4.2021, s.22. Zira çocuğun menfaatinin en iyi ve objektif şekilde korunması çocuğun yaşadığı yerde açılacak bir davayla korunabilir. Bkz. **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.194. Böylece koruma hakkı ihlal edilen kişinin, çocuğun kaçırıldığı ülkede açılacak bir velayet davasında mağdur olmasını önlemek ve çocuğu kaçıran ebeveyninde bu durumdan haksız yere fayda sağlamasını engellemek amaçlanmıştır. Zira Sözleşme öncesinde dönemde milletlerarası uygulamada ‘çocuğun yüksek menfaati’ kavramına dayanılarak ve fakat kültürel, milliyetçi, medyatik yaklaşımlarla çocuğun yerini haksız olarak değiştiren kişi lehine kendi mahkemeleri tarafından velayet hakkı verilerek ödüllendirildiği belirtilmektedir. Bkz. **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.194.

⁸ Lahey Sözleşmesi giriş bölümü para.2.

⁹ **Pérez-Vera, Elisa** (1982) Explanatory Report on the 1980 Hague Child Abduction Convention, <<https://assets.hcch.net/docs/a5fb103c-2ceb-4d17-87e3-a7528a0d368c.pdf>> s.e.t. 25.4.2021, s.430; **Giray**, s.23; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.196; **Bozdağ**, s.95; **Altuntaş**, s.27; **Sirmen, Kazım Sedat** (2021) “Covid 19 Salgın Sürecinin 1980 Tarihli Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Veçhelerine Dair Lahey Sözleşmesi’ndeki ‘Ciddi Risk’ İstisnasının Uygulanmasına Etkisi”, Şenocak, Kemal (Editör), Covid-19 Küresel Salgınlarının Hukuktaki Yansımaları, Ankara, Yetkin Yayınları, s.670.

¹⁰ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.196; **Akıncı**, s.65; **Moskowitz, Galit** (2003) “The Hague Convention on International Child Abduction and The Grave Risk of Harm Exception”, Family Court Review, Vol: 41, Issue:4, s.580. Benzer yönde bkz. **Giray**, s.23; **Bozdağ**, s.94-96; **Sirmen**, s.670; **Pérez-Vera**, s. 429; **Toker**, s.40-41; **Altuntaş**, s.161.

¹¹ **Pérez-Vera**, s.429; **Sirmen**, s.670; **Altuntaş**, s.5.

hukuk sözleşmesidir¹². Sözleşme anlamında ‘çocuk kaçırma’ fiili çocuğun hukuka aykırı olarak bulunduğu ülkeden başka bir ülkeye götürülmesi veya çocuğun hukuka aykırı olarak mutad meskeninin bulunduğu ülke dışında alıkonulması olarak anlaşılmaktadır. Çocuğun yer değiştirmesinin veya geri dönmemesinin hukuka aykırı olarak kabul edilebilmesi için, çocuğun yer değiştirme veya geri dönmekten önce mutad meskeninin bulunduğu devlet tarafından belirli bir kişi veya kuruma verilen koruma hakkı ihlal edilerek çocuğun yerinin değiştirilmesi veya koruma hakkı bu olaylar meydana gelmese idi kullanılabilir olması gerekir (m. 4).

Sözleşmenin uygulanmasında 16 yaşından küçükler çocuk olarak kabul edilmektedir (m. 4)¹³. Sözleşme, kaçırma veya alıkoymanın zararlı etkilerinden çocuğun korunması amacıyla çocuğu mutad meskenine iadesini öngörmektedir.

¹² **Çelikel/Erdem**, s.301; **Bozdağ**, s.36, 94; **Ataman-Figanmeşe**, s.59-60; **Şanlı, Cemal/Esen, Emre/ Ataman-Figanmeşe, İnci** (2021) Milletlerarası Özel Hukuk, 9. Baskı, İstanbul, Beta, s.199. Benzer yönde bkz. **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.199; **Giray**, s.21-22; **Toker**, s.33-34; **Altuntaş**, s.26.

¹³ Bu konuda tartışma yaratan husus, çocuğun 16 yaşını doldurmasının gerekip gerekmediğidir. Doktrine göre 15 yaşını bitiren ve 16 yaşından gün alan çocuklar için Sözleşmenin uygulanmaması gerekir. Bkz. **Çelikel/Erdem**, s.303; **Ataman-Figanmeşe**, s.62; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.203; **Akıncı**, s.66; **Giray**, s.32-33; **Altuntaş**, s.96. Bununla birlikte, çocuğun kaçırıldığı sırada 16 yaşına basmamış olması ve fakat kaçırma veya alıkoymadan sonra iade süreci devam ederken 16 yaşına basmış olması ihtimalinde ise Sözleşme hükümlerinin uygulanıp uygulanmayacağı tartışmalıdır. Bozdağ, çocuk 16 yaşını doldurduğu anda dosyanın hangi aşamada olduğuna bakılmaksızın Sözleşme'nin uygulama alanından çıktığını belirtmektedir. Bkz. **Bozdağ**, s.40, 42. Benzer yönde bkz. **Toker**, s.55; **Altuntaş**, s.90. Giray ise çocuğun menfaati açısından iade talebinden önce çocuğun 16 yaşından gün almamış olması halinde, iade sürecinin işletilmesi sırasında 16 yaşından gün almaya başlamış olsa da çocuğun menfaati gereği iade sürecine devam edileceğini belirtmektedir. Bkz. **Giray**, s.35. Konu hakkındaki görüşler için ayrıca bkz. **Ataman-Figanmeşe**, s.61-62. Yargıtay ise, inceleme tarihi itibarıyla 16 yaşını dolduran çocuğun Sözleşme kapsamından çıktığını belirtmektedir. Bkz. Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, E. 2013/3160, K. 2013/5415, T: 4.3.2013, <www.legalbank.net> s.e.t. 28.5.2021.

İade talebinin kural olarak çocuğun kaçırıldığı veya alıkonulduğu tarihten itibaren 1 yıl içinde yapılması gerekir (m. 12/1)¹⁴. Bununla birlikte, çocuğun yeni çevresine uyum sağlamamış olması şartıyla 1 yıllık süre geçtikten sonra da iade talebi kabul edilebilir (m. 12/2). Buradaki bir yıllık süre hak düşürücü nitelikte olmamakla birlikte, iade talebinin değerlendirilmesinde önemli rol oynamaktadır¹⁵.

Sözleşme yalnızca ‘milletlerarası’ nitelikli çocuk kaçırılmalarda uygulanmaktadır. Çocuğun iadesinin talep edilebilmesi için hem çocuğun kaçırıldığı veya alıkonulduğu devletin hem de çocuğun iadesinin talep edildiği devletin, kaçırma veya alıkoymanın gerçekleştiği tarihte Sözleşmeye taraf olması gerekir. Taraf devletler, Sözleşmede öngörülen prosedürü yerine getirmek için merkezi makamlar belirlemişlerdir. Türkiye’nin Sözleşmenin uygulanması için belirlediği merkezi makam Adalet Bakanlığı’na bağlı Dış İlişkiler ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü’dür.

II. COVID-19’UN SÖZLEŞMENİN UYGULANMASINA ETKİSİ VE LAHEY KONFERANSI’NIN PANDEMİ DÖNEMİNDE SÖZLEŞMENİN UYGULANMASINA İLİŞKİN YAYINLADIĞI KILAVUZ

Covid-19 pandemisi birçok konuda olduğu gibi Sözleşmenin uygulanmasını da zorlaştırmıştır. Sınırların kapatılması, kamu sektöründeki çalışmaların yavaşlaması gibi durumlar devletlerarası işbirliğini yapılmasını da zorlaştırmış ve pandemi döneminde çocuklara ilişkin sözleşmelerin uygulanmasına ilişkin ciddi problemler ortaya çıkarmıştır¹⁶. Özellikle Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Sözleşme kapsamında çocuğun iadesine

¹⁴ Sözleşmenin uygulanabilmesi için çocuğun kaçırılmasından itibaren bir yıl içinde başvurunun yetkili makama ulaşmış olması gerekir. Bir yıllık sürenin başlangıcı, çocuğun kaçırıldığı, başka bir ifadeyle çocuğun mutad meskeninin bulunduğu ülkeden alınıp başka bir ülkeye götürüldüğü tarihtir. Çocuğun teslim edilmesinin gerekip de teslim edilmemesi suretiyle alıkonulması halinde ise çocuğun tesliminin gerektiği tarihten başladığı kabul edilmelidir. Bkz. **Ataman-Fıganmeşe**, s.77; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.209; **Akıncı**, s.67; **Bozdağ**, s.42, 101; **Altuntaş**, s.91, 97.

¹⁵ **Akıncı**, s.67; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.209. Benzer yönde bkz. **Bozdağ**, s.100.

¹⁶ **Ekşi, Nuray** (2021) Covid-19 Sürecinde Milletlerarası Özel Hukuk, İstanbul, Beta, s.97.

ilişkin taleplerin yerine getirilmesini geciktirmiştir¹⁷. Lahey Milletlerarası Özel Hukuk Konferansı, 2020 yılının Mayıs ayında Covid-19'un Konferans tarafından hazırlanan sözleşmelere etkisiyle ilgili genel bir kılavuz (*HCCH Covid-19 Toolkit*) yayınlanmış,¹⁸ akabinde aynı yılın Temmuz ayında Covid-19'un 1980 tarihli Sözleşmeye ilişkin özel bir kılavuz (*Toolkit for the 1980 Child Abduction Convention in Times of Covid-19*) daha yayınlanmıştır¹⁹.

1980 tarihli Sözleşmeye ilişkin kılavuzda, çocuğun Sözleşmenin merkezi olduğu hatırlatılarak, Sözleşmeden kaynaklanan yükümlülüklerin zamanında ve uygun şekilde yerine getirilmeye devam edilerek çocuğun mutad meskenine güvenli ve hızlı şekilde geri döndürülmesi; her bir olayın ayrı ayrı incelenmesi; m. 13/1-b'de yer alan istisna gibi iade talebinin reddine ilişkin sebeplerin, geri dönüşün çocuğa zarar verme ihtimaline ilişkin iddiaların dikkatlice incelenmesi; Covid-19'un özellikle ebeveyn ile çocuk arasında uzun süreli fiziksel bir ayrılık dönemi anlamına gelebilmesi nedeniyle ebeveyn ve çocuk arasında sürekli ve uygun temasın temin edilmesi gerektiği belirtilmiştir²⁰.

Ayrıca çevrimiçi ve uzaktan arabuluculuk dahil olmak üzere arabuluculuk ve diğer uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin teşvik edilmesi; elektronik dosyalama, sanal ve/veya hibrit duruşmaların yapılması da dahil mümkün olduğu ölçüde bilgi, elektronik ve iletişim teknolojilerinden yararlanılması; Sözleşmeye ilişkin davalarda video ve telekonferans ekipmanı, internet bağlantısına erişim gibi kaynaklara ve teknolojiye erişimde taraflar arasında eşitliğin temin edilmesi; Covid-19 ile ilgili hususlarda verilen mahkeme kararları ve iyi uygulamalar da dahil olmak üzere, bilgiye ulaşımın artırılması; Doğrudan veya Lahey Hâkimler ağı kanalıyla sınır ötesi yargı mensuplarıyla iletişim kurulması ve işbirliği yapılması gibi hususlar tavsiye edilmiştir²¹.

¹⁷ Ekşi, s.99.

¹⁸ HCCH (2020b) Covid-19 Toolkit, <<https://www.hcch.net/en/news-archive/details/?varevent=731>> s.e.t. 10.5.2021.

¹⁹ HCCH (2020c) Toolkit for the 1980 Child Abduction Convention in Times of Covid-19, <<https://www.hcch.net/en/news-archive/details/?varevent=741>> s.e.t. 10.5.2021.

²⁰ HCCH (2020c), s.1.

²¹ HCCH (2020c), s.2.

HCCH'nin ilk yayınladığı genel kılavuzda da 1980 tarihli Sözleşme hakkında hükümler bulunmaktadır. Kılavuzda, iadenin istisnalarından olan m.13/1-b'deki ciddi risk istisnasının söz konusu olabileceği ve halihazırdaki pandemi durumunda, çocuğun iadesini engellemek için bu istisnanın her zamankinden daha fazla gündeme getirilebileceği belirtilmiştir. Ayrıca uluslararası seyahatle ilgili kısıtlamaların, Sözleşme kapsamındaki iade emirlerinin yerine getirilmesini zorlaştırdığını ve fakat bu istisnai durumlarda bile çocuğun güvenli şekilde dönmesinin garanti edilmesinin önemli olduğu vurgulanmış ve usule yönelik bazı diğer hususlar belirtilmiştir²².

Pandemi dönemine yönelik olarak yayınlanan bu iki kılavuz dışında Konferans tarafından yayınlanan İyi Uygulama Kılavuzu'nda da, iade halinde çocuğun sağlığını tehdit eden risklerin iadenin reddine sebep olabileceği belirtilmiştir²³. Kılavuzda, bu değerlendirme yapılırken, her iki ülkedeki sağlık hizmetlerinin karşılaştırmasının yapılmaması gerektiğini, mutad mesken ülkesinde sağlık hizmetlerinin varlığının dikkate alınması gerektiği belirtilmiştir²⁴. Kanaatimizce, vakıaların çokluğu ve yayılımın hızı nedeniyle birçok ülkede sağlık hizmetlerinin tıkanma noktasına geldiği gözlemlenerek, bu dönemde iki ülkede sadece sağlık hizmetlerinin varlığı değil, sağlık hizmetlerine erişebilirlik ve ilgili ülkedeki sağlık sisteminin pandemi sürecindeki işleyişinin de göz önünde bulundurulması çocuğun menfaati açısından gereklidir.

III. SÖZLEŞME KAPSAMINDA ÇOCUĞUN MUTAD MESKENİNİN TESPİTİ

Sözleşme, çocuğun mutad meskeninin²⁵ bulunduğu ülkeye derhal iade edilmesiyle çocuğun yüksek menfaatinin en iyi şekilde sağlanacağı düşüncesine

²² HCCH (2020b), s.3-4.

²³ HCCH (2020a), s.42-43.

²⁴ HCCH (2020a), s.42.

²⁵ Sözleşmenin Türkçe tercümesinde 'mutad ikametgâh' kavramı kullanılmasına rağmen, İngilizce metninde geçen '*habitual residence*' kavramının asıl karşılığı Türkçe'de 'mutad mesken' olarak ifade edildiğinden, çalışmada da doktrinde benimsenen biçimiyle 'mutad mesken' ifadesinin kullanılması tercih edilmiştir. Doktrinde de ifadenin Türkçe tercümesinde kavramın, 'mutad ikâmetgah' olarak kullanılmasının doğru olmadığı ifade

dayanmaktadır²⁶. Dolayısıyla Sözleşmenin uygulanmasındaki kilit kavram çocuğun mutad meskenidir. Zira çocuğun yerinin hukuka aykırı olarak değiştirilip değiştirilmediği veya haksız olarak alıkonulup konulmadığının belirlenebilmesi için öncelikle çocuğun mutad meskeninin neresi olduğu tespit edilmelidir²⁷. Mutad mesken kavramı, yerleşim yeri gibi genel kabul gören bir tanımının olmaması, hukuk sistemlerinde farklı anlamlara gelebilmesi, yerleşim yerinin çoğu zaman fiili durumu yansıtmaması gibi sebeplerle ortaya çıkmıştır²⁸. Mutad mesken kavramı, ikâmetgah kavramından daha geniş bir kavramdır²⁹. Tarafsız bir kavram olarak nitelenen³⁰ mutad mesken kavramının tanımı milli ve milletlerarası hukukta da yer almamaktadır³¹. Bununla birlikte, müşterek bir anlayışa varmayı mümkün kılan, milletlerarası bir kavram olarak görülmektedir³². Nitekim ilk kez Lahey Konferansı tarafından ortaya konulan

edilmektedir. Bkz. **Arslan, İlyas** (2014) Milletlerarası Özel Hukukta Mutad Mesken Kavramı, İstanbul, On İki Levha, s.38-40; **Toker**, s.237.

²⁶ **Silberman, Linda** (1994a) “Hague International Child Abduction Convention: A Progress Report”, Law and Contemporary Problems, Vol:57, No:3, s.267; **HCCH** (2020a), s.21; **Giray**, s.48; **Toker**, s. 37-38; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.193. Sözleşme kapsamında çocuğun yüksek menfaati hakkında ayrıca bkz. **Pérez-Vera**, s.429 vd.

²⁷ **Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe**, s.202; **Arslan**, s.27 dn.11, 129; **Toker**, s.239, 241; **Altuntaş**, s.90.

²⁸ **Gallegher, Erin** (2015) “A House Is Not (Necesseraly) A Home: A Discussion of the Common Law Approach to Habitual Residence”, N.Y.U. Journal of Internatinal Law&Politics, Vol:47, s.468; **Davis, Deann** (2006) “The Gittre Standart: Creating a Uniform Definition of Habitual Residence Under the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction”, Chicago Journal of International Law, Vol: 7, No. 1, s.322; **Arslan**, s.25; **Can, Hacı/Toker, Ali Gümrah** (2016) Milletlerarası Özel Hukuk, 2. Baskı, Ankara, Adalet, s.74; **Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe**, s.41; **Giray**, s.54-55; **Bozdağ**, s.79. Benzer yönde bkz. **Özkan**, s.29; **Çelikel/Erdem**, 188; **Toker**, s.132-135. Mutad mesken kavramının ortaya çıkışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **Arslan**, s.3 vd.

²⁹ **Arslan**, s.39, 45.

³⁰ **Toker**, s.132.

³¹ **Doğan, Vahit** (2020) Milletlerarası Özel Hukuk, 6. Baskı, Ankara, Savaş, s.216; **Can/Toker**, s.74; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.215; **Bozdağ**, s.78; **Arslan**, s.26; **Toker**, s.205; **Altuntaş**, s.93.

³² **Nomer, Ergin** (2017) Devletler Hususi Hukuku, 22. Baskı, İstanbul, Beta, s.121. Benzer şekilde Özkan da, farklı hukuk sistemlerinde farklı anlamlar kazanmasının bu kavrama milletlerarası bir boyut kazandırdığını ve kavramın ulusötesi bir kavram olduğunu belirtmektedir. Bkz. **Özkan, Işıl** (2003) Devletler Özel Hukukunda İkametgah, Mutad

ve Lahey Sözleşmelerinin etkisiyle milli hukuklara giren mutad mesken kavramı,³³ yerleşim yeri ile vatandaşlık kavramlarının ortaya çıkardığı problemlerin önüne geçmek amacıyla ortaya konan ve bu iki kavramı uzlaştıran bir kavram olarak görülmektedir³⁴. Konvansiyonda mutad meskeni tanımlanmamıştır³⁵. Bu nedenle mahkemeler somut olaya göre değerlendirme yapmaktadır³⁶. Doktrin ve mahkeme uygulamalarında gelişen anlayışa göre mutad mesken, “kişinin hayat ilişkilerinin merkezini teşkil eden yer”³⁷ veya “kişinin yaşamını sürdürdüğü, maddi ve şahsi ilişkileri ile en sıkı şekilde bağlılık kurduğu yaşam merkezi olan yerdir”³⁸.

Mutad mesken, ikametgâh gibi hukuki bir kavram olmayıp, fiili bir durumu ifade etmektedir³⁹. Bununla birlikte fiili oturmanın geçici değil, hayat ilişkilerinin merkezi olmasını sağlayacak derecede süreklilik arz etmesi

Mesken ve İşyeri Bağlama Noktalarının Yeniden Değerlendirilmesi, Ankara, Naturel, s.31-32. Aynı yönde Doğan da, kavramın iç hukukta kullanılmamasına rağmen, milletlerarası özel hukukta kullanıldığına vurgu yapmaktadır. Bkz. **Doğan**, 217. Gerçekten de kavram, son 30 yıldır Batı hukukları ve doktrinde kabul edilmesinin yanında, uluslararası sözleşmelerde de kabul edilen bir bağlama noktası olmuştur. Bkz. **Çelikel/Erdem**, s.188. Benzer şekilde Arslan da mutad meskenin milli hukuklardan bağımsız bir kavram olduğunu ve ikametgah kavramı gibi hukukileştirilmesinden kaçınılması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. **Arslan**, s. 26.

³³ **Arslan**, s.32.

³⁴ **Clarkson, C.M.V. / Hill, Jonathan** (2011) *The Conflict of Laws*, 4. Baskı, Oxford, Oxford University Press, s.329. Benzer yönde bkz. **Arslan**, s.26-27.

³⁵ Lahey Konferansı birçok sözleşmede bu kavramı kullanmasına rağmen, sözleşmelerde ‘mutad mesken’ kavramını tanımlamamıştır. Hukuk sistemlerindeki farklılıklardan ve katı teknik kurallardan kavramı bağımsızlaştırmak amacıyla kasıtlı olarak tanımlanmadığı ifade edilmektedir. Bkz. **Morris, J.H.C.** (2005) *The Conflict of Laws*, London, Sweet/Maxwell, s.21-22. Benzer yönde bkz. **Arslan**, s.7 vd.

³⁶ **Spector, Robert G. / Kucinski, Melissa A.** (2015) “International Family Law”, *Int’l. L.*, Vol: 49, s. 148; **Giray**, s.54.

³⁷ **Arslan**, s.47.

³⁸ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.215; **Altuntaş**, s.93.

³⁹ **Çelikel/Erdem**, s.307; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.215; **Bozdağ**, s.79; **Doğan**, s.216-217; **Can/Toker**, s.75; **Arslan**, s.45-46; **Toker**, s.65; **Altuntaş**, s.93, 154. Benzer yönde bkz. **Gelgel**, s.96; **Tekinalp, Gülören / Uyanık, Ayfer** (2016) *Milletlerarası Özel Hukuk Bağlama Kuralları*, 12. Baskı, İstanbul, Vedat, s.55; **North, Peter / Fawcett, James / Carruthers, Janeen M.** (2008) *Private International Law*, 14.Baskı, Oxford, Oxford University Press, s.185.

gerekir⁴⁰. O halde mutad mesken fiili bir bağlantıyı işaret etmek için kullanılmaktadır⁴¹. “Belirli bir yerde belirli bir süre yaşamak mutad meskenin oluşmasındaki en önemli belirleyici faktör”⁴² olarak görülmektedir. Bu noktadan hareketle mutad meskenin kişinin hayat ilişkilerinin merkezini oluşturan yer olduğu ifade edilmektedir⁴³. Bununla birlikte mutad meskenin oluşumu için kişinin sosyal olarak o yerle bütünleşmesi gereğinden hareketle kişinin geçici bir süre dahi olsa oturma niyetinin bulunması gerekmekte,⁴⁴ oturmanın niteliği önem taşımakta⁴⁵ ve mutad meskenin tesisi o yerde her zaman fiziksel olarak bulunmayı gerektirmemektedir⁴⁶.

Çocuğun mutad meskeni de çocuğun yaşam ilişkilerini sürdürdüğü, hayatının olduğu ülkedir⁴⁷. Bununla birlikte parmak hesabı yapılarak çocuğun

⁴⁰ North/Fawcett/Carruthers, s.187; Çelikel/Erdem, s.187-188; Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe, s. 45; Arslan, s.47. Benzer yönde bkz. Doğan, s.216-217; Nomer, s.121-122; Tekinalp/Uyanık, s.55; Can/Toker, s.75; Özkan, s.29; Toker, s.212; Clarkson/Hill, s.333-335; Dicey/Morris/Collins (2017) The Conflict of Laws, Lord Collins of Mapesbury / Harris, Jonathan (Editors), Sweet/Maxwell, s.23.

⁴¹ Doğan, s.216; Can/Toker, s.75. Bu özelliği nedeniyle mutad meskenin, ikâmetgah gibi belirli unsurlarının bulunmadığı, mutad meskenin tesisi ve tespitinin nasıl ve hangi şartlara göre belirleneceğinin önem taşıdığı ve buna ilişkin ölçütlerin de olaydan olaya farklılık gösterebileceği belirtilmektedir. Bkz. Arslan, s.46.

⁴² Akıncı/Demir Gökyayla, s.215. Arslan ve Toker de aynı şekilde söz konusu oturmanın devamlılık arz etmesi gerektiğini, yani kişinin kayda değer bir süre söz konusu yerde fiilen oturması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Arslan, s.47-48, 55; Toker, s.212. Bununla birlikte bu sürenin ne kadar olacağı konusunda net bir tespit yapılamayacağı, somut olayın koşullarına göre sürenin, ilgili yeri kişinin hayat ilişkisinin merkezi olmaya yetecek kadar olması gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Arslan, s.55-57. Benzer yönde bkz. Toker, s.212

⁴³ Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe, s.44; Nomer, s.121; Tekinalp/Uyanık, s.55; Can/Toker, s.75; Arslan, s.47.

⁴⁴ Toker, s.210-212. Oturma niyetinin varlığı için kişinin o yerde kalıcı ve sonsuza kadar kalacağını göstermesi gerekmekte, belirli bir süreliğine oturma niyeti bulunması veya oturmanın istikrar göstermesi hali de mutad meskeni tesis edebilmektedir. Zira oturmanın devamlılığı ile oturma niyeti arasında önemli bir bağlantı bulunmaktadır. Bkz. Arslan, s.61-66. Mutad meskenin tesisi için gereken belirli bir süre oturma unsuru hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Toker, s.209-213.

⁴⁵ Arslan, s.54.

⁴⁶ Arslan, s.50.

⁴⁷ Çelikel/Erdem, s.307.

gün olarak en fazla yaşadığı ülkenin mutad mesken olarak belirlenmesi doğru bir yöntem değildir⁴⁸. Mutad mesken belirlenirken, her somut olayın kendi özelliklerine göre değerlendirme yapılır⁴⁹. Bu tespit yapılırken çocuğun yaşı, olgunluğu, kendi mutad meskenini belirleme yeteneğine sahip olup olmadığı, hayat faaliyetlerini ağırlıklı olarak sürdürdüğü sosyal çevre, halihazırda yaşadığı çevreye uyum sağlayıp sağlamadığı, ülkenin sosyal ve ailevi yapısı, bağları ile yaşantısının gösterdiği farklılıklar, anne ve/veya babanın mevcut durumu, işi, anne ve/veya babanın niyeti gibi hususlar dikkate alınarak mutad mesken belirlenmelidir⁵⁰. Mutad meskenin tespitinde ebeveynlerden ziyade çocuğun kendisi dikkate alınacaktır⁵¹. Başka bir deyişle salt velayet hakkına sahip ebeveynin iradesi dikkate alınmayacağını söyleyebiliriz⁵². Bu noktada mutad meskenin tespitinde dikkate alınan faktörler doktrinde, ebeveynlere bağlı faktörler ve çocuğun adaptasyonuna bağlı faktörler olarak ayrılmaktadır⁵³. Bununla birlikte, mutad meskeni tespit edilecek olan kişinin çocuk olması

⁴⁸ Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe, s.202-203, 48; Çelikel/Erdem, s.307-308; Arslan, s.130.

⁴⁹ Spector/Kucinski, s.148; Gelgel, s.97; Çelikel/Erdem, s.308; Arslan, s.130.

⁵⁰ Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe, s.203, 48; Çelikel/Erdem, s. 308; Akıncı/Demir Gökyayla, s. 215; Arslan, s.129-130; Altuntaş, s.158.

⁵¹ Şanlı/Esen/Ataman-Figanmeşe, s.202, dn.178; Giray, s.86. Buna karşılık Toker, bu anlayışlardan tek birisine bağlı kalınması ile adil bir sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını belirterek, somut olayın özelliklerine göre değerlendirme yapılması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Toker, s.295.

⁵² Aksi yöndeki görüş için bkz. Ataman-Figanmeşe, s.68.

⁵³ Atkinson, Jeff (2011) "The Meaning of 'Habitual Residence' Under the Hague Convention on the Civil Aspects of Child Abduction and the Hague Convention on the Protection of Children", Oklahoma Law Review, Vol:63, s.654. Toker ise çocuğun mutad meskeninin belirlenmesinde benimsenen yaklaşımları; Ebeveynin iradesine dayanan, çocuk odaklı ve çocuğun yaşına göre benimsenen anlayışlar şeklinde ayırım yapmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Toker, s.242 vd. Sözleşme kapsamında mutad meskenin tespitine ilişkin yaklaşımlar hakkında ayrıca bkz. Ayhan İzmirli, Lâle (2019) "Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Sözleşme Kapsamında Bebeğin Mutad Meskeni", Gökalp Alıca, Süheyla Suzan / Basa, Necdet (Editörler) II. Uluslararası Kadın ve Hukuk Sempozyumu, Cilt I, Ankara, TBB, s.88-93; Giray, s.74-87; Bozdağ, s.81-83; Spector/Kucinski, s.148-151; Clarkson/Hill, s.335-338; Dicey/Morris/Collins, s.21-38; North/Fawcett/Carruthers, s.191-196. Çocuğun mutad meskenin tespiti hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Arslan, s.129-149.

sebebiyle çocuğun menfaati gözetilerek ve çocuk merkezli bir yaklaşımla çocuğun mutad meskeni tespit edilmelidir⁵⁴.

IV. ÇOCUĞUN MUTAD MESKENİNE İADESİ TALEBİNİN REDDİ SEBEPLERİ

Sözleşmeye göre çocuğun mutad meskenine iadesi asıl olmakla birlikte, çocuğun üstün menfaati gereği bazı durumlarda iade talebi reddedilebilecektir. İade talebinin reddine neden olabilecek hususlar Sözleşmenin 13. ve 20. maddelerinde belirtilmiştir. Bu noktada hâkimin iadeye engel olan hususlar konusunda takdir hakkı bulunmakta ve istisnai olarak iadeye engel olabilecek bu hallerde hâkimin iade talebini reddetme zorunluluğu bulunmamaktadır⁵⁵.

Buna göre göre, çocuğun bakımını üstlenen kişi veya kurumun, yer değiştirme veya alıkoyma döneminde koruma hakkını etkili şekilde yerine getirmemesi veya yer değiştirme ya da alıkoymaya muvafakat etmiş olması veya daha sonra kabul etmiş olması halinde ya da geri dönmenin çocuğu fiziksel veya psikolojik bir tehlikeye maruz bırakacağı veya başka bir şekilde müsamaha edilemeyecek bir duruma düşüreceği yolunda ciddi bir risk olduğunu tespit etmesi halinde ilgili makam çocuğun iadesini emretmek zorunda değildir (m. 13/1). Yetkili makam, çocuğun geri dönmek istemediğini ve görüşünün göz önünde bulundurulmasının uygun olacağı bir yaşa ve olgunluğa eriştiğini gözlemlerse iade talebini reddedebilir (m. 13/2). İade talebinin reddine ilişkin bu şartların değerlendirilmesinde çocuğun sosyal durumuna ilişkin bilgiler, merkezi makam veya çocuğun mutad meskeni devletin diğer herhangi bir yetkili makamı tarafından sağlanan bilgiler göz önünde bulundurulacaktır (m. 13/3). Ayrıca çocuğun iade edileceği devletin insan haklarının korunması ve

⁵⁴ Arslan, s.147.

⁵⁵ Pérez-Vera, s.460; Akıncı/Demir Gökyayla, s.280; Giray, s.134; Moskowitz, s.585; Silberman, Linda (1994b) "Hague Convention on International Child Abduction: A Brief Overview and Case Law Analysis", Family Law Quarterly, Vol:28, No:1, Spring s.12. Sözleşme kapsamında iade talebinin reddi sebepleri hakkında ayrıca bkz. Pérez-Vera, s.432 vd.; Tekin, Esra (2019) "1980 Tarihli Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Veçhelerine Dair La Haye Sözleşmesi'ne Göre Çocuğun İadesinin Reddi Sebepleri", Ankara Barosu Dergisi, C:77, S:2, s.41-72.

temel hürriyetlerine ilişkin ilkeleri izin vermiyorsa iade talebi reddedilebilecektir (m. 20). İade talebinin reddini gerektiren bu istisnalar uygulamada oldukça dar ve sınırlı yorumlanmaktadır⁵⁶.

Konferans tarafından hazırlanan İyi Uygulama Kılavuzunda iadesi halinde çocuğa veya ebeveynine yönelen aile içi şiddet, iadenin ekonomik veya gelişimsel açıdan dezavantaj yaratması, mutad meskeni devletindeki bazı durumlar, çocuğun sağlığını ilgilendiren riskler, kaçırılan ebeveynin çocukla birlikte çocuğun mutad meskenine dönemediği veya dönmeyi istemediği hallerde ebeveyninden ayrılması, kardeşlerinden ayrı düşecek olması gibi durumlar örnek kabilinden sayılmıştır⁵⁷. Elbette bu gibi durumlar doğrudan iade reddedilmemeli, riskin derecesi ve ağırlığı dikkate alınarak değerlendirme yapılmalıdır.

Konumuz açısından önem taşıyan hüküm, Covid-19 bağlamında ortaya çıkan veya çıkabilecek risklerin, Sözleşmenin 13/1-b hükmünde yer alan çocuğa fiziksel veya psikolojik zara riskine yahut başka bir şekilde müsamaha edilemeyecek duruma maruz bırakılması nedeniyle iade talebinin reddine temel olup olmayacağıdır. Sözleşmede ‘ciddi risk’ kavramı tanımlanmadığından, mahkemeler bu kavramı somut olaya göre yorumlamaktadır⁵⁸. Covid-19’a kadar bu hükmün değerlendirilmesinde taraf ülke mahkemeleri farklı kriterler kullanmakta ve bu istisnanın kullanılmasında çekimserlik göstermekte idi⁵⁹. Gerçekten de bu madde anlamında bir tehlike var olmamasına rağmen, çocuğun fiziksel veya psikolojik sağlığına yönelik bir tehlikeye maruz kalacağı bahanesine sığınarak çocuğun iade edilmemesine karar vermeye elverişli olduğundan, hükmün dar yorumlanması gerekmektedir⁶⁰. İade talebinin reddedilebilmesi için somut ve gerçekleşmesi muhtemel olan ciddi bir tehlikenin varlığı; bu tehlikenin, çocuğa fiziksel veya psikolojik olarak zarar

⁵⁶ Çelikel/Erdem, s.305. Benzer yönde bkz. Giray, s.136.

⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. HCCH (2020a), s.37-50.

⁵⁸ Moskowitz, s.587.

⁵⁹ Bozdağ, s.127.

⁶⁰ Ataman-Figanmeşe, s.89; HCCH (2020a), s.24; Altuntaş, s.113. Nitekim m. 13/1-b hükmü iade taleplerinin reddi için en fazla ileri sürülen madde olmasına rağmen, mahkemeler genellikle çoğunlukla bu maddeye dayanan itirazları reddetmektedir. Bkz. Silberman (1994b), s.33.

verme konusunda ciddi tehdit oluşturması; ve çocuğun iadesinin yaratacağı ciddi tehlikenin tahammül edilemez derecede olması gerekmektedir⁶¹. Örneğin çocuğun iade edileceği ülkede bir savaşın patlak vermiş olması gibi ancak gerçek ve ağır bir tehlikenin varlığı halinde⁶² veya aile içi şiddet veya istismara uğrama ihtimalinin bulunması⁶³, yahut kıtlık veya salgın hastalık hali gibi durumlar bu madde anlamında iadeye engel olabilir⁶⁴. Yargıtay kararlarında da, çocuğun geri verilmesi durumunda şiddet veya cinsel tacize maruz kalacağı konusunda ciddi bir tehlikenin bulunması ya da kıtlık, salgın hastalık, savaş hali gibi vahim hallerin bulunması durumunda iadeden kaçınılması gerektiği belirtilmektedir⁶⁵. Buna karşılık olası tehlike riskini ortaya çıkaran durum ile çocuğun zarar görme ihtimali arasında çok dolaylı veya zayıf bir bağlantı yeterli görülmemelidir⁶⁶. Örneğin çocuğun iade edileceği ülkenin bir bölümünde söz konusu olan güvenlik problemi, terör, savaş gibi tehlikelerin, çocuğun yaşadığı ortamı somut olarak etkileyeceği kanıtlanmadıkça, iade talebinin kabul edilmesi gerekecektir⁶⁷. İadeden kaçınılmasını gerektiren tehlike öylesine ağır olmalıdır ki, makul şekilde düşünebilen bir ebeveyn, kendisinden kaçırılan çocuğu iadesini talep etmeyecek olmalıdır⁶⁸.

İadenin çocuğa zarar vermemesi için mahkemeler bu konuyu duyarlılıkla ele aldığından, iadeye engel olmak isteyen taraf, gerçekte böyle bir tehlike bulunmasa da bu iddiada bulunabildiğinden, bu konudaki ispat yükü, iadeye engel olmak isteyen eşe yüklenmiştir⁶⁹. Bununla birlikte pandemi sürecindeki hızlı gelişmeler nedeniyle bazı durumlarda sunulan ispat araçlarının ciddi riski

⁶¹ Akıncı/Demir Gökyayla, s.289 vd. Aynı yönde bkz. Giray, s.134.

⁶² Ataman-Figanmeşe, s.89-90.

⁶³ Kucinski, s.40.

⁶⁴ Bozdağ, s.125.

⁶⁵ Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, E. 2004/10536, K. 2004/11797, T: 14.10.2004, <www.legalbank.net> s.e.t. 27.5.2021.

⁶⁶ Giray, s. 134-135.

⁶⁷ Akıncı/Demir Gökyayla, s.290. Benzer yönde bkz. Silberman (1994b), s.15; Giray, s.137.

⁶⁸ Ataman-Figanmeşe, s.90.

⁶⁹ Kucinski, Melissa A. (2020) "The Future of Litigating an International Child Abduction Case in the United States", Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers, Vol:33, s.41; Akıncı/Demir Gökyayla, s.296; Toker, s.62; Altuntaş, s.90, 113, 150 vd.

tespit etmede yetersiz kalması ihtimaline binaen, mahkemenin, çocuğun mutad meskeninin bulunduğu yerdeki gerçek ve güncel bilgileri re'sen araştırması gerektiği belirtilmektedir⁷⁰.

V. COVID-19 BAĞLAMINDA 'CİDDİ RİSK'

Covid-19 pandemisi farklı ülkelerdeki ebeveynler ve çocukların görüşmesi, riskli seyahatler ve uzun karantina süreçleri, ebeveynle görüşme süreçlerinde gecikmeler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan ekonomik ve duygusal sonuçlar başta olmak üzere birçok problem ortaya çıkmıştır⁷¹. Covid-19'a bağlı olarak ortaya çıkan bazı durumların iade engeli olarak kabul edilip edilmeyeceğini tespit edebilmek için öncelikle 'ciddi risk' kavramı üzerinde durulması gerekmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi çocuğun iadesi talebinin reddine temel olan durumlardan birisi, geri dönmenin çocuğu fiziksel veya psikolojik bir tehlikeye veya başka bir şekilde müsamaha edilemeyecek bir duruma düşüreceği yolunda ciddi bir risk olduğunun tespit edilmesidir (m. 13/1-b). Bu istisnanın uygulanabilmesi için fiziksel veya psikolojik tehlikenin varlığı yeterli olmamakta, bu tehlikenin ciddi olması ve çocuğu zarara uğratma ihtimalinin bulunması gerekmektedir. Maddenin uygulanabilmesi için ciddi risk 'ihtimali'nin bulunması ve gösterilen delillerin, çocuğun zarara uğrayabileceği yönünde ciddi bir şüphe uyandırması gerekmektedir⁷². Düzenlemenin istisnai bir hüküm olması nedeniyle bu istisnanın dar yorumlanması gerekmektedir⁷³.

⁷⁰ **Rusinova, Nadia** (2020) "Child Abduction in Times of Corona", <<https://conflictoflaws.net/2020/child-abduction-in-times-of-corona/>> s.e.t. 4.5.2021, s.7; **Giray**, s. 137.

⁷¹ **Freeman, Claire/Ergler, Christina/Kearns, Robin/Smith, Melody** (2021) "Covid-19 in New Zealand and the Pasific: Implications for Children and Families", Children's Geographies, Vol:19, s. 2.

⁷² **Erdem, Bahadır** (2015) "Türk Hukukunda Uluslararası Çocuk Kaçırma ve Uygulamaları", MHB, C:35, S:2, s.162.

⁷³ Yargıtay da Sözleşmenin uygulanması bağlamında m. 13/b'de yer alan bu istisnanın dar yorumlanması gerektiğini belirtmektedir. Bkz. Yargıtay 2. H.D., 14.10.2004 tarih ve E. 2004/10536 K. 2004/11797 sayılı karar, <www.legalbank.net> s.e.t. 27.5.2021. Nitekim Konferans tarafından m. 13/1-b'nin uygulanmasına ilişkin yayınlanan İyi Uygulamalar

Uygulamada mahkemelerin m.13/1-b istisnasını farklı yorumladıkları ve ciddi riskin tespitini farklı kriterlerle somutlaştırdıkları görülmektedir⁷⁴.

Madde 13/1-b’de belirtilen risk veya tehlike çocuğun iade edileceği yerin siyasi, coğrafi, fiziki şartlarından ortaya çıkabileceği gibi, koruma hakkına sahip olan kişinin olumsuz özellikleri nedeniyle de ortaya çıkabilir⁷⁵. Bunun yanında ciddi riskin doğrudan çocuğa yönelmesi gerekmekte, ebeveyne yönelen ciddi riskin varlığı da istisnai olarak bazı hallerde dikkate alınabilmektedir⁷⁶. Ancak her halükârda ciddi risk olabilmesi için normal ve sıradan bir riskin ötesinde olmalıdır⁷⁷. Bu bağlamda ‘ciddi risk’ kavramı hayali veya soyut olasılık olarak mevcut bir riske değil, somut ve beklenen bir tehlikeye işaret etmektedir⁷⁸. Başka bir deyişle riskin ‘gerçek’ ve ‘ciddi’ bir seviyeye ulaşabilecek kadar vahim olması gerekmektedir⁷⁹. Dolayısıyla ciddi riskin ispatının açık ve ikna edici şekilde yapılması gerekir⁸⁰. Ayrıca söz konusu risk ile baş etmenin ve önlem alınmasının mümkün olmaması gerekir⁸¹.

Sözleşmenin amacı çocuğun derhal mutad meskenine iadesini sağlamak olduğundan, soyut tehlike ihtimalinden ziyade, halihazırda mevcut bir tehlikenin varlığı esas alınmıştır⁸². Doktrinde, salgın hastalık halinin bu kapsamda iadenin reddine neden olabileceği belirtilmekte⁸³ ve bu bağlamda Covid-19’un da ciddi risk olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir⁸⁴. Madde 13/1-b’nin ifadesinin, çocuğun iade edilmesinden sonraki şartların ciddi bir riske maruz bırakıp bırakmamasına odaklanması bakımından, ileriye dönük

Kılavuzu’nda da istisnaların sınırlı şekilde uygulanması gerektiği açıkça belirtilmiştir. Bkz. HCCH (2020a), s.24.

⁷⁴ **Bozdağ**, s.115.; **Giray**, s.139-140.

⁷⁵ **Giray**, s.135.

⁷⁶ **Sirmen**, s.675; **HCCH** (2020a), s.26.

⁷⁷ **Giray**, s.140-141. Benzer yönde bkz. **HCCH** (2020a), s.26.

⁷⁸ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.289; **Bozdağ**, s.124; **Giray**, s.134-135.

⁷⁹ **Sirmen**, s.675.

⁸⁰ **Silberman** (1994b), s.15, **Bozdağ**, s.124; **Giray**, s.135.

⁸¹ **Schuz, Rhona** (2013) *The Hague Child Abduction Convention: A Critical Analysis*, Oxford, Hart Publishing, s.273; **Spector/Rusinova**, s.152; **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.290.

⁸² **Giray**, s.135.

⁸³ **Bozdağ**, s.125.

⁸⁴ **Rusinova**, s.1.

bir değerlendirme yapılmasını gerektirir⁸⁵. Doktrinde, bu gibi hallerde, çocuğun iade edileceği koruma hakkı sahibinin alabileceği önlemler, söz konusu riskleri bertaraf etmeye yönelik sahip olduğu imkanlar gibi hususların da araştırılması ve iade talebinde dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir⁸⁶. Ayrıca belirtmek gerekir ki, pandemiye ait veriler her an değişmekte ve bu durum mahkemelerin kesin karar vermesini zorlaştırmaktadır⁸⁷. Dolayısıyla mahkemenin iadeye karar vermeden önce, iadenin yapılacağı ülkede yeterli güvence ve somut önlemlerin mevcut olduğu konusunda da ikna olması gerekir⁸⁸.

Avustralya mahkemesi önüne gelen bir olayda mutad meskenleri Kolombiya'da olan ve anneleri tarafından Avustralya'ya götürülen 3, 8 ve 11 yaşlarındaki çocukların iadesi talebinde bulunulmuştur⁸⁹. İade talebinin reddedilmesi üzerine üst derece mahkemesine gidilmiştir. Üst derece mahkemesi, çocukların iadesine karar verilmesi durumunda, bu kararın m. 13/1-b anlamında ciddi risk yaratıp yaratmayacağını değerlendirmiş, başvurunun yapıldığı 2019 yılından sonra Covid-19 sebebiyle şartların değiştiğini, bu değişiklik nedeniyle ciddi risk istisnasının değerlendirilmesi gerektiğini ve tarafların bu konudaki kanıtlarını ortaya koymaları gerektiğini belirterek dosyanın alt derece mahkemesine geri gönderilmesine karar vermiştir⁹⁰.

Covid-19 Sözleşmede yer alan 'ciddi tehlike' istisnasına yeni ve bambaşka bir anlam getirmiştir. Covid-19'un etkileri düşünüldüğünde, virüsün ölümcül nitelikte olması, ölümcül etki göstermese dahi hastalığın birçok kişide çok ağır seyretmesi, çocuklarda da bu sonuçların ortaya çıkma ihtimali, uzun vadeli etkilerinin tümünün henüz bilinmemesi ve her geçen gün yeni etkilerinin keşfedilmesi, ayrıca çocuklarda ve yetişkinlerde başka hastalıklara yol açması ve

⁸⁵ **Rusinova**, s.5. Benzer yönde bkz. **HCCH** (2020a), s.27; **Sirmen**, s.675.

⁸⁶ Bkz. **Giray**, s.137.

⁸⁷ **Akduman, Ebru** (2020)“Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Uyarınca Koruma ve Ziyaret Hakkı”, MHB, Prof. Dr. Cemal Şanlı'ya Armağan, C:40, S:2, s.1390.

⁸⁸ **Rusinova**, s.5; **Giray**, s.137.

⁸⁹ **Comar v. Comar** (2020) FamCAFC 99, <<https://www.incadat.com/en/case/1455>> s.e.t. 22.5.2021.

⁹⁰ **Comar v. Comar**, s.13.

kalıcı hasar bırakabilmesi, hava yoluyla dahi bulaşması, alınan tüm tedbirlere rağmen önlenemez şekilde yayılması, aşılamanın yetersiz olması, aşılama yapılsa dahi sürekli mutasyona uğraması nedeniyle üretilen çözümlerin etkinliğinin azalması veya ortadan kalkması gibi durumlar bir bütün olarak dikkate alındığında salgının ciddi bir tehlike arz edebileceği aşikardır.

VI. COVID-19'UN SÖZLEŞMENİN 13/1-b MADDESİ ANLAMINDA İADE ENGELİ OLUP OLAMAYACAĞI MESELESİ

Çocuğun iadesiyle ilgili Covid-19 bağlamındaki riskler farklı başlıklar altında ele alınabilir. Pandeminin hayatın her alanını etkilediği düşünüldüğünde, ortaya çıkabilecek tüm olasılıkları bu çalışmada değerlendirmek elbette mümkün olmayacaktır. Bu nedenle somut olaylarda ortaya çıkabilecek durumların başlıcaları değerlendirilecektir. Covid-19'a bağlı olarak iade taleplerinde incelenmesi gerekebilecek başlıca hususlar arasında çocuğun iadesi halinde milletlerarası seyahatin ortaya çıkarabileceği riskler; çocuğun iade edileceği devletin sağlık sisteminin, bulunduğu ülkeye kıyasla daha olumsuz şartlar taşıması; çocuğun iade edileceği ülkede birlikte kalacağı ebeveynin mesleği nedeniyle çocuk açısından Covid-19 riskinin artması şeklinde ortaya çıkabilecek olan fiziksel riskler; Covid-19'un yarattığı olağanüstü dönemde, iade halinde, çocuğun psikolojik yönden zarar görmesi riski ve diğer şekillerde ortaya çıkabilecek olan Sözleşme anlamında müsamaha edilemez durumlar akla gelmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Sözleşmenin 13/1-b hükmünün uygulanabilmesi için çocuğun iadesinin fiziksel, psikolojik veya başka şekilde müsamaha edilemeyecek zarar riski doğurması gerekmektedir. Çalışmada inceleyeceğimiz hususlardan milletlerarası seyahatin getirdiği riskler, çocuğun iade edileceği devletin sağlık sistemi ve iade edileceği devlette birlikte kalacağı ebeveynin mesleği ve çalışma şartları fiziksel risk kapsamında değerlendirilmesine rağmen önemine binaen ayrı başlıklar altında incelenmiş, ayrıca Covid-19'a bağlı psikolojik riskler ele alınmış ve son olarak Covid-19'a bağlı olarak somut olayda dikkate alınabilecek diğer hususlar ise 'başka türden müsamaha edilemeyecek durumlar' başlığı altında ele alınmıştır. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki, uygulamada da fiziksel, psikolojik risk ve müsamaha edilemeyecek durumun iç içe geçtiği

görülmektedir⁹¹. Bu nedenle çalışma planının somut olayda ortaya çıkabilecek ve Covid-19 sürecinde dikkate alınması gereken durumlar ön planda tutularak düzenlendiğini belirtmemiz gerekmektedir.

İncelediğimiz kararlardan bazılarında belirttiğimiz hususlardan yalnızca milletlerarası seyahatin getirdiği riskler dikkate alınmıştır. Oysa kanaatimizce mahkemeler, içinde bulunduğumuz pandemi sürecinde iade taleplerini karara bağlarken bu hususların tümünü gözetmelidir. Çalışmanın devamında incelenen hususlar, Sözleşme m. 13/1-b'deki istisnaya dayanarak iade talebinin reddine neden olabilecek ve Covid-19 ile ilgili olarak içinden geçtiğimiz süreçte somut olarak en fazla karşılaşılan durumlardan ibarettir. Elbette iade taleplerinin değerlendirilmesinde hem aşağıda belirtilmiş olan durumların somut olaya yansması, hem de bunlar dışındaki hususların değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca unutulmamalıdır ki Sözleşmenin temel noktası çocuğun üstün menfaatinin korunması olduğundan, söz konusu istisna bu amaç doğrultusunda değerlendirilmelidir⁹². Bu bağlamda değerlendirme yapılırken her şey önce çocuğun üstün yararı dikkate alınmalı ve çocuğun üstün yararı neyi gerektiriyorsa buna göre karar verilmelidir⁹³.

İncelemede yeri geldikçe konuyla ilgili ulaşabildiğimiz, farklı ülke mahkemelerinden verilen güncel kararlara da değinilmiştir. Kararların önemli kısmında Covid-19'a neredeyse hiç değinilmemiş,⁹⁴ Covid-19'a değinen kararlar ise, durumu yalnızca milletlerarası seyahatin ortaya çıkarabileceği riskler bağlamında değerlendirmiştir. Kanaatimizce hayatın her alanını etkileyen böylesi olağanüstü bir durumun m.13/1-b kapsamında daha detaylı

⁹¹ Benzer yönde bkz. HCCH (2020a), s.25-26; Rusinova, s 4; Bozdağ, s.115.

⁹² Giray, s.134.

⁹³ Erdem, s.166, 170; Giray, s.24-25.

⁹⁴ Pandeminin henüz başlangıcı olarak görülebilecek dönemde ve dünyada yayılımın en hızlı olduğu dönemde Covid-19 riskini dikkate almayan karar bulunmaktadır. Örneğin İngiltere mahkemeleri önüne gelen bir olayda mahkeme pandemiyle ilgili herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Olayda, mutad meskeni Avustralya olan ve annesi tarafından İngiltere'ye getirilen 4 yaşındaki çocuğun iadesi talep edilmiştir. Duruşma Skype platformu üzerinden yapılmıştır. Kararda Covid-19 ile ilgili herhangi bir konuya değinilmemiş ve çocuğun iadesine karar verilmiştir. Bkz. **M. v. G.** (2020) EWHC 1450 (Fam), <<https://www.incadat.com/en/case/1461>> s.e.t. 22.5.2021.

şekilde incelenmesi gerekmekte ve mahkemelerin yalnızca milletlerarası seyahate ilişkin riskleri değil, pandemi sürecinde çocuğun iade edileceği devletteki koşulların (ebeveynin mesleği, iade edileceği devletin sağlık sistemi vb.) gözetmesi gerekmektedir. Zira Covid-19 riski birçok insanda geri dönüşü mümkün olmayan, telafi edilemez izler bırakmaktadır. Açıklayıcı raporda da belirtildiği üzere çocuğun yüksek menfaati dikkate alınarak Sözleşmede m.13/1-b hükmüne yer verilmiştir⁹⁵. Bu nedenle söz konusu hususların mahkemelerce değerlendirme yapılırken gözetilmesi kanaatimizce elzemdir ve çocuğun yüksek menfaatinin gerçekleştirilmesi için gereklidir.

A. MİLLETLERARASI SEYAHATİN GETİRDİĞİ RİSKLER

Sözleşme kapsamındaki iade taleplerinde, Covid-19'a bağlı iade talebinin reddini gerektirebilecek risklerden ilki, çocuğun iadesinin çocuğun havaalanı, terminal, uluslararası hava taşıma aracı gibi yerlerde uzun saatler geçirmesi, birden fazla ulaşım aracı kullanması ve fazla sayıda kişiyle temasta bulunmasına bağlı olarak ortaya çıkabilecek risklerdir. Bu bağlamda Covid-19 kapsamında çocuğun uluslararası seyahatinin fiziksel bir risk olarak değerlendirilip değerlendirilmeyeceği önem taşımaktadır⁹⁶. Zira kapalı ortamlarda ve yakın mesafede toplu halde bulunmanın virüsün yayılımını artırdığı bilinmekte ve bu bağlamda ülkeler arası seyahat risk taşımaktadır⁹⁷. Çocuğun herhangi bir kronik hastalığı bulunmamasına rağmen iade halinde yapacağı yolculuğun Covid-19'a yakalanması riskini getireceği açıktır⁹⁸. Bununla birlikte bu riskin derecesi de gözetilmelidir. Konuyla ilgili mahkeme kararlarında, pandemi sürecinde Sözleşme kapsamındaki iade taleplerine ilişkin olarak sadece milletlerarası seyahati riskleri üzerinde durulduğu görülmüştür. Söz konusu

⁹⁵ Pérez-Vera, s.433.

⁹⁶ Canbeldek, Akın (2020) "Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Kapsamında Covid-19 Pandemi Sürecine İlişkin Genel Bir Değerlendirme", Lexpera Blog, <<https://blog.lexpera.com.tr/author/ozlem-canbeldek/>> s.e.t. 15.4.2021.

⁹⁷ Nitekim bu süreçte Türkiye ve birçok ülkede milletlerarası ve ülke içi uçuşların durdurması/sınırlaması, ülke içi şehirlerarası seyahatlerin bile dönem dönem acil durumlar dışında durdurulması veya kısıtlanması seyahat sebebiyle ortaya çıkabilecek yayılımı azaltmak amacıyla alınan tedbirlerin başında gelmektedir.

⁹⁸ Rusinova, s.4.

kararlarda pandeminin tüm ülkelerde etkin olması ve ne kadar süreceğinin bilinmemesi nedeniyle m. 13/1-b anlamındaki istisnanın uygulanması için gerekli şartların oluşmadığından bahisle genellikle iadeye karar verilmiştir.

İngiltere mahkemesi önüne gelen bir olayda, mutad meskeni İspanya olan ve annesi tarafından İspanya'ya götürülen 8 yaşındaki çocuğun İngiltere'den İspanya'ya iadesi talep edilmiştir⁹⁹. Mahkeme iadeye karar vermiştir. Ancak kararda, pandemi sebebiyle milletlerarası seyahatlerin kısıtlanması açısından güvenli geri dönüşü organize etmenin zaman alacağını göz önünde bulundurulduğu ve tarafların bu konudaki önlemleri titizlikle alması gerektiği belirtilerek, makul olan en kısa sürede çocuğun geri dönmeye karar verilmiştir¹⁰⁰.

Kuzey İrlanda mahkemesi önüne gelen bir olayda ise, mutad meskeni Hollanda'da olan ve annesi tarafından İrlanda'ya götürülen 5 yaşındaki çocuğun iadesi talep edilmiştir¹⁰¹. Davalı, iadenin, çocuğu fiziksel, ruhsal ve müsamaha edilemez tehlike riskine maruz bırakacağını belirterek iade talebinin reddedilmesini istemiştir. Hâkim iadeye karar vermekle birlikte, iade öncesi ve sonrası için gerekli tedbirlerin alınmasına, uygun tedbirler alınmaya karar iadenin yerine getirilmeyeceğine karar vermiştir¹⁰².

Benzer şekilde Ontario (Kanada) mahkemesi önüne gelen bir başka olayda, mutad meskenleri ABD olan ve babaları tarafından Kanada'ya götürülen 2 çocuğun iadesi talep edilmiş,¹⁰³ mahkeme Covid-19 pandemisinin ve seyahat kısıtlamalarının ne kadar süreceğinin bilinmediğini vurgulayarak çocukların iadesine karar vermiştir¹⁰⁴.

Avustralya mahkemesi önüne gelen başka bir olayda ise, mutad meskenleri Yeni Zelanda olan ve anneleri tarafından Avustralya'ya götürülen 2

⁹⁹ **A.X. v. C.Y.** (2020) EWHC 1599 (Fam). Karar için bkz. <<https://www.incat.com/en/case/1462>> s.e.t. 20.5.2021.

¹⁰⁰ **A.X. v C.Y.**, s.16.

¹⁰¹ **Z.A. and B.Y. v. K.** (a minor) (2020) NIFam 9, <<https://www.incat.com/en/case/1479>> s.e.t. 20.5.2021.

¹⁰² **Z.A. and B.Y. v. K.** (a minor), s.18 vd.

¹⁰³ **Kirn v. Kirn**, 2020 ONSC 2159, <<https://www.incat.com/en/case/1457>> s.e.t. 22.5.2021.

¹⁰⁴ **Kirn v. Kirn**, s.3.

ve 3 yaşlarındaki iki çocuğun iadesi talep edilmiştir¹⁰⁵. Bu davada da iade talebi reddedilmiştir. Red kararında mahkeme seyahat kısıtlamalarına birkaç cümleyle değinmekle birlikte¹⁰⁶, aslında Covid-19'a bağlı olarak ortaya çıkabilecek diğer ihtimaller üzerinde durmamış, aile içi şiddet temelindeki sebeplerle iadenin çocuklar için m. 13/1-b anlamında risk oluşturacağı gerekçesiyle iade talebini reddetmiştir. Başka bir deyişle iade talebinin m. 13/1-b'ye dayanan nedenlerle reddini Covid-19 sebebiyle ortaya çıkan duruma dayandırmamıştır.

Görüldüğü gibi yukarıdaki kararlarda iade talebinin reddine ilişkin değerlendirmelerde, Covid-19 bağlamında ortaya çıkabilecek riskler konusunda ya hiçbir değerlendirmeye yer verilmemiş, ya da uygun tedbirlerin alınması gerektiği belirtilerek Covid-19'un iadeye engel olmayacağına karar verilmiştir. Buna karşılık kararlarda Covid-19'la ilgili başkaca bir hususa değinilmemiştir.

İngiltere mahkemelerinin verdiği başka iki kararda ise Covid-19 ile ilgili biraz daha detaylı bir değerlendirme yapıldığı görülmektedir. Söz konusu kararların ilki, mutad meskeni İngiltere olan çocuğun, annesi tarafından Yunanistan'a götürülmesi nedeniyle çocuğun iadesi talebine ilişkindir¹⁰⁷. Anne, Covid-19'un madde 13/1-b anlamında ciddi risk teşkil ettiği gerekçesiyle iade talebinin reddini istemiştir. Duruşmalara anne, Yunanistan'dan Zoom platformu üzerinden katılmıştır. Mahkeme, değerlendirmenin yapıldığı zaman (İngiltere'ye kıyasen) Yunanistan'da virüsün yayılımı daha az olmasına rağmen, Covid-19'un gerekçe gösterilerek iadede kaçınılmasının Sözleşmeye aykırı olacağını belirterek talebi reddetmiştir. İngiliz mahkemesinin verdiği ikinci kararda ise 12 yaşındaki çocuğun, annesi tarafından İspanya'dan İngiltere'ye götürülmesi üzerine, babası tarafından mutad meskeni olan İspanya'ya iadesi

¹⁰⁵ **Walpole v. Secretary**, Department of Communities and Justice (2020) Fam CAFC 65, <<https://www.incat.com/en/case/1456>> s.e.t. 22.5.2021.

¹⁰⁶ **Walpole v. Secretary**, s.3.

¹⁰⁷ **I.N. v. D.K.**, N (a child) (2020) EWFC 35, <<https://www.incat.com/en/case/1463>> s.e.t. 23.5.2021.

talep edilmiştir¹⁰⁸. Ulaşabildiğimiz diğer mahkeme kararlarından farklı olarak bu davada Covid-19'un iade engeli olup olamayacağı hususunda daha detaylı bir değerlendirme yapılmıştır. Durumu değerlendiren mahkeme, değerlendirme anındaki koşulları dikkate alarak, İspanya'da pandeminin daha ilermiş olmasına rağmen bu iki ülkeden (İngiltere ve İspanya) birinin daha fazla veya daha az güvenli olduğuna dair bir bulguya sahip olmadığını, pandeminin her iki ülkede de ciddi bir olağanüstü durum yarattığını, pandemiye kontrol altına almak için önemli kısıtlamaların getirildiğini ve benzer önlemlerin alındığını belirtmiştir. Mahkeme, elindeki materyal ile ulaşılabilecek tek sonucun İngiltere'de kalsa da İspanya'ya dönse de çocuğun virüse yakalanabileceği konusunda ciddi bir riskin varlığı olduğunu vurgulamıştır. Mahkeme ayrıca uluslararası seyahat bakımından risk bulunsa dahi, uçuşların sınırlı olarak devam ettiğini belirterek, bu süreçte uluslararası seyahatin olağandan daha büyük bir risk barındırdığını kabul etmekle birlikte, şayet risk daha büyük olsaydı uçuşların tamamen iptal edileceğini ve neticede bu durumun m. 13/1-b anlamında ciddi fiziksel risk olarak değerlendirilemeyeceğine hükmetmiş ve iadeye karar vermiştir¹⁰⁹. Söz konusu karar, 12 yaşında okul çağında olan ve mutad meskeni okulunun da bulunduğu yer olan çocuğun mutad meskenine iadesi açısından yerinde olsa da, mahkemenin pandemi sürecinde tüm olası sonuçları Kılavuzda açıklanan şekilde adım adım analiz ederek, çocuk için risk türlerini ayrı ayrı ve ilgili çocuk özelindeki durumlarla bağlantı kurarak değerlendirmekle yükümlü olduğu belirtilerek eleştirilmiştir¹¹⁰.

Konuyla ilgili mahkeme kararları içinde bir tanesi bu konuda farklı bir yaklaşım sergilemesi nedeniyle dikkat çekicidir. Kanada mahkemeleri önüne gelen olayda mutad meskenleri Njerya olan iki çocuğun anneleri tarafından Ontario'ya (Kanada) götürülmesi üzerine iadeleri talep edilmiştir¹¹¹. Mahkeme,

¹⁰⁸ **K.R. v. H.H.** (2020) EXHC 834 (Fam), <<https://www.incatat.com/en/case/1460>> s.e.t. 22.5.2021. Kararın m. 13/1-b anlamında iade engeli olarak değerlendirilmesi hakkında ayrıca bkz. **Sirmen**, s.677 vd.

¹⁰⁹ **K.R. v. H.H.**, s.12-13.

¹¹⁰ **Rusinova**, s.5.

¹¹¹ **Onuoha v. Onuoha**, 2020 ONSC 1815, <<https://www.incatat.com/en/case/1458>> s.e.t. 23.5.2021.

tarafların sunduğu belgelerin kapsamlı olması sebebiyle detaylı incelemenin gerektiğini, Covid-19 sebebiyle birçok ülkenin seyahat ve ülkeye giriş çıkışla ilgili kısıtlamalar uyguladığını, birçok havaalanının kapatıldığını ve uçuşların durdurulduğunu, bunlara ek olarak yeni kısıtlamalar gelebileceğini belirtmiş ve durumun acil olarak görülmesi gereken meselelerden olmadığını belirterek davayı görmeyi ertelemiştir¹¹². Kararda, çocukların o sırada buldukları yerde (anneleri ile birlikte Kanada’da) kalmasının çocukların güvenliği ve sağlığını korunduğunu, böylesi bir pandemi ortamında ortaya çıkabilecek komplikasyonları düşünerek çocukları milletlerarası seyahat yapmanın riskine maruz bırakmayı çılgınlık olarak nitelemiş ve babanın, seyahat etmenin güvenli olduğu bir zamanda iade talebinde bulunmasını talep etmesi gerektiğini belirtmiştir¹¹³.

Görüldüğü üzere konuyla ilgili kararların çoğunda Covid-19 bağlamında iade talebinin reddine ilişkin hususlara neredeyse hiç değinilmemiş veya oldukça yüzeysel şekilde sadece milletlerarası seyahatin ortaya çıkarabileceği riskler üzerinde durulmuştur. Oysa hayatlarımızdaki her bir detayı derinden etkileyen bu durumun, çok daha dikkatli ve –aşağıda inceleyeceğimiz konular da dahil olmak üzere- somut olayda ortaya çıkabilecek tüm hususlar gözetilerek değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

B. ÇOCUĞUN İADE EDİLECEĞİ DEVLETİN SAĞLIK SİSTEMİ

Covid-19 ile bağlantılı olarak m. 13/1-b anlamında, çocuğun iadesinden kaçınılmasını gerektiren ikinci husus, çocuğun iade edileceği ülkedeki durumun, çocuğun bulunduğu ülkeye kıyasla daha olumsuz durumları barındırması olabilir. Söz gelimi çocuğun kaçırıldığı/alıkonulduğu ülkenin sağlık sisteminin, çocuğun mutad meskeninin bulunduğu ülkeye kıyasla daha elverişli şartlar taşıması veya çocuğun kaçırıldığı/alıkonulduğu ülkede salgının kontrol altına alınmış olması, aşılama kapsamına çocukların da alınması, sağlık hizmetlerine erişiminin daha kolay ve herkes için ulaşılabilir olması veya çocuğun ilgili ülkede geçerli bir sağlık güvencesinin bulunması gibi durumlar

¹¹² Onuoha v. Onuoha, s.2.

¹¹³ Onuoha v. Onuoha, s.2-3.

söz konusu olabilir. İyi Uygulama Kılavuzunda da çocuğun sağlığı ile ilgili risklerin, m. 13/1-b gereği iade talebinin reddine neden olabileceği belirtilmiştir¹¹⁴.

Konuyla ilgili olarak İsrail mahkemesi önüne gelen bir olayda, mutad meskeni ABD olarak tespit edilen 16 aylık bebeğin annesi tarafından İsrail’de alıkonulması üzerine baba, çocuğun ABD’ye iadesi talep etmiştir¹¹⁵. Anne çocuğun mutad meskeninin ABD olmadığına ilişkin iddiasının yanında, bebeğin ABD’ye gönderilmesi halinde iki temel sebepten ötürü m. 13/1-b anlamında ciddi tehlike riskinin ortaya çıkacağını belirterek iade talebinin reddini istemiştir. Annenin savunmasında ciddi tehlike riski olarak ileri sürdüğü durumlardan birisi, annenin ABD’ye dönüş şansı olmadığı için bebeğin annesinden ayrı kalmasının neden olacağı psikolojik hasar tehlikesi iken; diğeri Covid-19 pandemisi nedeniyle ortaya çıkan ve bebeğin sağlığını tehdit eden gerçek bir risktir.¹¹⁶ Bu bağlamda anne, hem küçüğün ABD’ye gönderilmesi halinde Covid-19 riskinin artacağına ilişkin, hem de ABD’nin davanın görüldüğü sırada Covid-19 hastalarının sayısı açısından dünyada ilk sırada bulunmasına ilişkin kanıtlar sunmuştur. Buna karşılık baba, pandeminin en şiddetli olduğu dönemde küçüklere ve bebeklere bulaşma durumunun nadir olarak görüldüğünü, ayrıca bebeğin İsrail’de sağlık güvencesi olmamasına rağmen, küçüğün ABD vatandaşı olduğunu ve ABD’de kapsamlı ve geniş çaplı sağlık sigortası bulunduğunu ve buna ek olarak istatistiklere göre bebeğin mutad meskeni olan Kaliforniya’da hastalığa yakalanma riskinin İsrail’e kıyasla daha düşük olduğunu belirtmiştir¹¹⁷. Mahkeme, m.13/1-b anlamında her iki

¹¹⁴ **HCCH** (2020a), 42. Aynı yönde bkz. **Giray**, s.150. Çocuğun fiziksel veya ruhsal sağlığı ile ilgili risklerin iade talebinin reddine gerekçe oluşturduğu bazı karar için bkz. **D.P. v. Commonwealth Central Authority**, (2001) HCA 39, (2001) 180 ALR 402, <<https://www.incadat.com/en/case/347>> s.e.t. 1.7.2021; **D.T. v. L.B.T.** (2010) EWHC 3177 (Fam.), <<https://www.incadat.com/en/case/1042>> s.e.t. 1.7.2021; **Ostevoll v. Ostevoll**, 2000 WL 1611123 (S.D. Ohio 2000), <<https://www.incadat.com/en/case/1145>> s.e.t. 30.6.2021; **Chalkley v. Chalkley**, (1995) ORFL (4th) 422, <<https://www.incadat.com/en/case/14>> s.e.t. 30.6.2021.

¹¹⁵ **The Father v. the Mother**, Family Case 52595-02-20, <<https://www.incadat.com/en/case/1465>> s.e.t. 23.5.2021.

¹¹⁶ **The Father v. the Mother**, s.15-17, 56.

¹¹⁷ **The Father v. the Mother**, s.15, 58.

ülkedeki durumunda risk oluşturduğunu, virüsün etkilerinin tüm dünyayı kapsadığını, her iki ülkede de aynı türden risklerin söz konusu olduğunu belirtmiştir¹¹⁸. Mahkeme, madde 13/1-b anlamında sağlık riski sebebiyle iadeden kaçınılmasına ilişkin değerlendirmelerde her iki ülkede göreceli olarak tedavinin kalitesine değil, ilgili tedavinin mevcudiyetine odaklanması gerektiğini, tedaviye acilen ihtiyaç duyulduğu veya duyulabileceği durumlarda mutad meskeninde mevcut ve ulaşılabilir olup olmadığının değerlendirmede dikkate alınacağını belirtmiştir¹¹⁹. Sonuç olarak mahkeme, her iki ülkede de salgının varlığı konusunda tartışma olmadığını, buna karşılık bebeğin İsrail’de sağlık sigortası bulunmaksızın kalmasının, vatandaşı olduğu ve sağlık sigortası bulunduğu ABD’ye dönmesinden daha riskli olduğunu ve annenin itirazları bağlamında m. 13/1-b’deki istisnanın kabul edilebilmesi için gereken şartların oluşmadığını belirterek bebeğin ABD’ye iadesine karar vermiştir¹²⁰. İlk derece mahkemesinin verdiği bu karar üzerine anne, kararı temyize götürmüştür. Üst mahkeme, virüs riskinin Kaliforniya’da, İsrail’dekinden daha şiddetli olduğunun kanıtlanamadığını ve küçüğün ABD’de kapsamlı bir sağlık sigortasına sahip olmasının özellikle bu dönemde ABD’ye dönüşünü destekleyen bir durum olduğunu belirterek kararı onamıştır¹²¹.

İsrail mahkemelerinin bu olaya ilişkin verdiği karar (neticede iadeye karar verilmiş olsa da) ulaşabildiğimiz kararlar içinde Covid-19’un geniş çaplı etkileriyle ilgili detaylı değerlendirme yapan tek karardır. Özellikle çocuğun bulunduğu ülkedeki sağlık sistemi ve sağlık hizmetlerine erişilebilirliği, olası bir tedavi ihtiyacında sağlık sigortasının bulunup bulunmadığı gibi konuların değerlendirilmesi açısından kanaatimizce örnek olması gereken bir karardır.

Bu karada olduğu gibi, Covid-19 sürecinde benzer olaylarda, somut olaydaki tüm şartların dikkate alınması ve ülkelerin sağlık sistemi ve bunların işleyişiyle ilgili ilgili tüm hususların değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle

¹¹⁸ **The Father v. the Mother**, s.57.

¹¹⁹ **The Father v. the Mother**, s.57. Benzer bir değerlendirme İyi Uygulama Kılavuzu’nda da yer almaktadır. Bkz. HCCH (2020a), s.42.

¹²⁰ **The Father v. the Mother**, s.59-61.

¹²¹ **R. v. B.R.**, Family Appeal 10701-04-20, <<https://www.incadat.com/en/case/1466>> s.e.t. 25.5.2021.

ülkelerde salgının ilerleyişi, ülkelerde alınan tedbirler ve bunların niteliği ile derecesinin değerlendirilmesi uygun olacaktır. Çocuğun iade edileceği ülkenin sağlık sistemindeki koşulların, çocuğun bulunduğu ülkeye kıyasla, açıkça çok daha kötü şartlar taşıması halinde -söz konusu olumsuzluklar pandemi dönemine münhasır olsa da- bu durumda çocuğun fiziksel sağlığı bakımından ciddi risk bulunduğu kabul edilmelidir.

C. ÇOCUĞUN İADE EDİLECEĞİ ÜLKEDE BİRLİKTE KALACAĞI EBEVEYNİN MESLEĞİ VE ÇALIŞMA ŞARTLARI

Pandemiye bağlı olarak m.13/1-b'e dayanan iddiaların değerlendirilmesinde dikkate alınabilecek diğer bir husus, çocuğun iade edileceği ülkedeki ebeveynin mesleği, işi, çalıştığı ortam gibi sebeplerle çocuk üzerindeki Covid-19 riskinin artması olabilir. Söz gelimi çocuğun mutad meskeninde birlikte kalacağı ebeveynin sağlık çalışanı olması, bir sağlık kuruluşunda çalışması, koronavirüs hastalarıyla çok uzun süre bir arada olması gibi sebepler çocuğun iadesinin fiziksel sağlığını tehdit eden bir neden olarak değerlendirilebilir. Kanaatimizce burada sırf ebeveynin mesleği nedeniyle iade talebi reddedilmemeli, somut olaydaki diğer olgularla birlikte değerlendirilmelidir. Böyle bir durumda, örneğin çocuğun koronavirüs açısından yüksek risk grubuna dahil olmasına neden olacak kronik bir rahatsızlığının bulunması ya da ebeveynin günler süren yoğun çalışma temposu ve devamındaki izolasyon süreci nedeniyle pandemi sürecinde çocukla yeterli düzeyde ilgilenemeyecek olması, onunla fiziksel temastan kaçınmasını gerektirecek yüksek riskli bir pandemi hastanesinde çalışması gibi durumlar iadeden kaçınılmasını gerektirebilir.

D. COVID-19'A BAĞLI OLARAK ORTAYA ÇIKAN DURUMUN YARATTIĞI PSİKOLOJİK RİSKLER

Önceki başlıklar belirtilen fiziksel riskler dışında, çocuğun iadesinin psikolojik risk yaratması da söz konusu olabilir. Psikolojik zarar riski, uygulamada kaçırılan ebeveyninden ayrılmasının çocuğun psikolojik olarak zarar görmesine yol açacağı iddiasıyla, çocuğun iadesine engel olmak için en sık ileri

sürülen iddialardan birisidir¹²². Psikolojik risk kavramı mahkemeler tarafından genellikle dar yorumlanmakta olup, bu red sebebini geniş yorumlayan mahkeme kararları eleştirilmiştir¹²³. Buna ilişkin mahkeme kararlarının çoğunda, psikolojik risk iddiası reddedilmektedir¹²⁴.

Fiziksel zarardan farklı olarak psikolojik zarar, gözle görülebilen izler bırakmayan, maddi olmayan, sübjektif ve soyut bir kavramdır¹²⁵. Hâkimin takdirine bağlı bir tehlike olduğundan, genellikle psikolog, psikiyatrist ve diğer uzmanların görüşünden yararlanarak iadenin çocukta kabul edilemez psikolojik zarar doğurma riski bulunup bulunmadığı tespit edilmektedir¹²⁶. Bu durumun iade engeli olarak kabul edilebilmesi için çocuğun psikolojisinin olağan kabul edilemeyecek ölçüde, travmatik derecede bozulması ihtimali bulunmalıdır¹²⁷.

Çocuk risk gruplarında yer almasa bile, geri dönüşünün Covid-19 riskine maruz bırakacağı açık olsa da, pandeminin psikolojik etkilerinin de dikkate alınması gerekir¹²⁸. Belirsizlik, yoğun bir özgürlük kaybı, belirsizliğe yönelik toleransın kaybedilmesi, sürecin yarattığı stres, kaygı ve korkuya ek olarak

¹²² Aynı yönde bkz. **Schuz**, s.274; **Toker**, s.98; **Altuntaş**, s.115. Doktrinde, iadeye karar verilmesi sebebiyle, çocuğu kaçırın veya alıkoyan ebeveynlerden ayrılacak olmasının, Sözleşme anlamında müsamaha edilemeyecek psikolojik zarar tehlikesi olarak değerlendirilemeyeceği, çocuğu kaçırın ebeveynin, bizzat kendisinin yarattığı hukuka aykırı durumdan istifade etmesinin kabul edilmemesi gerektiği belirtilmektedir. Bkz. **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.297. Kanaatimizce bu noktada başta çocuğun yaşı olmak üzere, somut olaydaki diğer hususların tümü dikkate alınarak yargıya varılması uygun olacaktır. Bu konuda farklı bir görüş için bkz. **Ayhan İzmirli**.

¹²³ **Giray**, s.145; **Ataman-Figanmeşe**, s.91.

¹²⁴ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.297.

¹²⁵ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.297. Benzer yönde bkz. **Bozdağ**, s.116.

¹²⁶ **Akıncı/Demir Gökyayla**, s.297; **Bozdağ**, s.117. Benzer yönde bkz. **Schuz**, s.275; **Giray**, s.146.

¹²⁷ **Bozdağ**, s.117.

¹²⁸ **Rusinova**, s.4. Benzer yönde bkz. **Sirmen**, s.680-681. Bu noktada aslında çocuğun yaşına göre bir değerlendirme yapılması isabetli olacaktır. Zira psikolojik etkinin, pandemi sürecini az ya da çok anlayabilecek durumda olan çocuklar açısından söz konusu olabileceği söylenebilir. Başka bir deyişle çevresinde gelişen olayları idrak etme yeteneğine henüz sahip olmayan bir bebeğin pandemiden psikolojik olarak olumsuz etkilenmesi söz konusu olmayacak iken, yaşı daha büyük çocuklarda bu tür bir olumsuz etki söz konusu olabilecektir.

izolasyon sürecinin yarattığı stres, kaygı ve korku söz konusu olabilmektedir¹²⁹. Yetişkinlerde dahi psikolojik problemler yaratan bu durumun özellikle küçük çocuklarda kısa ve uzun vadede ciddi psikolojik rahatsızlıklar yaratması muhtemeldir. Zira çocuklar, yetişkinlere nispetle kendi gelişimsel, duygusal, ruhsal ve davranışsal ihtiyaçlarını bağımsız olarak karşılama konusunda yetersiz olduğundan, pandemi gibi travmatik olaylardan önemli ölçüde etkilenen grupların başında gelmektedir¹³⁰. Özellikle küçük yaştaki çocuklar sosyal mesafe kuralları, diğer katı kısıtlamalar, arkadaşları ve akrabalarıyla neden görüşemedikleri gibi konuları anlamamakta ve bu durum onları huzursuz etmektedir¹³¹. Çocuğun iadesi halinde Covid-19 bulaşması olasılığı sebebiyle fiziksel zararın gerçekleşip gerçekleşmeyeceği mutlak olarak öngörülemezken, olası psikolojik zararın kaçınılmaz olarak ortaya çıkacağı ve çocuğun psikolojik bütünlüğünün riske gireceği belirtilmektedir¹³².

Covid-19'un tüm dünyada yayılımı dikkate alındığında, dünyanın herhangi bir yerindeki çocukların ve diğer kişilerin bu durumdan eşit şekilde etkilenebileceği söylenebilir. Pandeminin ilk aylarında böylesi bir tespit doğru kabul edilebilecek iken, bir yılı aşkın süredir ülkelerin pandemiyle mücadeleyi aynı şekilde yürütmediği dikkate alındığında, geldiğimiz noktada bu yaklaşımın doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Zira ülkelerin aşılama durumu ve önlemlerin kapsamına göre pandeminin seyri her ülkede farklı durumdadır. Bazı ülkelerde halen önlemler sıkı şekilde devam ederken, bazı ülkeler yavaş yavaş, pandemi öncesindeki normal düzene dönmeye başlamıştır. Örneğin bazı ülkelerde evden çalışanlar yine ofise gitmeye başlamış, okullarda yüz yüze eğitime geri dönülmüş, kişiler sosyal çevreleriyle tekrar görüşmeye başlamıştır. Böyle bir durumda örneğin çocuğun okula başlaması gibi bir durum psikolojik olarak

¹²⁹ **Akoğlu, Gözde / Karaaslan, Bedriye Tuğba** (2020) "Covid-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri", İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, C:5, S:2, s.99. Pandeminin çocuklar üzerindeki etkileri hakkında ayrıca bkz. **UNICEF** (2020) COVID-19 Salgının Çocuklar Üzerindeki Etkileri, 15 Nisan 2020, <<https://www.unicef.org/turkey/media/9881/file/COVID19%20Döneminin%20Çocuklar%20Üzerindeki%20Etkilerine%20İlişkin%20Politika%20Notu.pdf>> s.e.t. 25.4.2020.

¹³⁰ **Akoğlu/Karaaslan**, s.100.

¹³¹ **Freeman/Ergler/Kearns/Smith**, s.4, 6.

¹³² **Rusinova**, s.4.

çocuğa iyi gelebilecektir. Tersî durumunda ise, örneğîn bir yıldır evden çıkmamış, kimseyle görüşmemiş, okula da gidemeyen bir çocuğın psikolojik olarak bu durumdan etkilenmemesi mümkün değildir. Bu nedenle mahkemeler, pandeminin psikolojik etkilerini dikkate alarak çocuğın iade edileceğî ülkedeki tedbirler, çevrimiçi eğitim imkânlarının genişliğı, çocuğın koronavirüs hastalarında uzak bulunmasının sağlanması, sosyal izolasyonunun çocuğın zihinsel sağlığına etkisi gibi hususları da iade taleplerinde incelenmelidir¹³³.

Benzer şekilde örneğîn özellikle küçük yaşta bakıma muhtaç çocuğın olanlar, pandemi öncesinde çocuk bakımı veya ev işleri konusunda aile bireyleri veya yardımcı, bakıcı gibi kişilerden destek alırken, pandemi ile birlikte bu desteğî alamaz olmuştur. Bu halde birçok aile kendi kendine yetmeye çalışmakta, hem ev işleri hem çocuk bakımı, hem de evden uzaktan çalışma yoluyla mesleğini yapmaya çabalamaktadır. Bu durumda haliyle zaman ve insan enerjisi hepsine yetememekte, ebeveynler çocuklara daha tahammülsüz olabilmekte veya böyle olmasa bile çocuklara ayıracak zaman bulamamaktadır¹³⁴. Bu gibi durumların çocuğın ruh sağlığı üzerinde iz bırakması muhtemeldir. Bu noktada mahkemelerin, belirttiğîmiz türden hususları değerlendirmelerine dahil etmeleri uygun olacaktır. Zira Covid-19'un toplumda önemli derecede korku ve endişe uyandırdığı düşünöldüğünde, iadeye karar verilmesi halinde (özellikle bulaş riskini artıran bir durumda) çocuğın fiziksel zarara uğraması dışında, psikolojik zarara da uğrama ihtimali söz konusudur¹³⁵.

E. BAŞKA TÜRLÜ MÜSAMAHA EDİLMEMEYECEK DURUM

13/1-b hükmünde, sadece fiziksel veya psikolojik zarar riski halinde değil, çocuğın iadesinin, çocuğın başka şekillerde müsamaha edilemeyecek bir duruma düşürecek olması riski halinde de iadeden kaçınılabileceğini belirtilmiştir. Bu halde çocuk için fiziksel veya psikolojik risk söz konusu olmamakla birlikte, iade edildiğî takdirde herhangi bir sebeple çocuk açısından

¹³³ Benzer yönde bkz. **Rusinova**, s.6.

¹³⁴ Benzer yönde bkz. **Freeman/Ergler/Kearns/Smith**, s.6.

¹³⁵ **Sirmen**, s.680-681.

tahammül edilemez bir durumun ortaya çıkması riski bulunmaktadır¹³⁶. Başka türden müsamaha edilemez durum ifadesine, çocuğun doğrudan zarar görmeyeceği hallere örnek oluşturması amacıyla yer verilmiştir¹³⁷.

Örneğin özel ihtiyaç sahibi çocukların, Covid-19 sebebiyle getirilen kısıtlamalar sonucu belli nitelikteki ihtiyaçlarına ulaşmaları mümkün olmayabilmektedir¹³⁸. Pandemi öncesinde verilen bir karar da otistik çocuğun ABD'den İtalya'ya iadesi için yapılan başvuruda mahkeme, çocuğun New York'ta devam eden terapi programından mahrum kalması ve İtalya'daki imkânların yeterli olmaması gerekçe gösterilerek çocuğun iadesi halinde ciddi zarara uğrayabileceğine kanaat getirilmiş ve iade talebi reddedilmiştir¹³⁹. Bu bağlamda özel ihtiyaç sahibi çocukların, zaten pandemi sebebiyle akranlarına kıyasla daha fazla zorlandıkları gözetilerek, bir de bu süreçte özel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik imkânlardan mahrum kalmaları daha büyük zarara uğramalarına sebep olabilecektir. Benzer şekilde özellikle düşük gelir gruplarında, yüz yüze eğitimde çocuklara sunulan yiyecek vb. bazı imkânlara ücretsiz erişim imkânı bulunurken, halihazırdaki durumda aileler ve çocuklar bu gibi imkânlardan yoksun kalmıştır¹⁴⁰.

Yahut uzaktan eğitim sistemine dahil okul çağındaki çocuklarda gerekli eğitimi alabilmesi gereken teknolojinin yetersizliği, birlikte yaşadığı ebeveynin evden çalışmada sağlanan fiziksel alanın yetersizliği gibi durumlar söz konusu olabilmektedir. Aynı şekilde, özellikle küçük yaş gruplarında, ebeveynin uzaktan eğitim sürecinde çocuğa destek olmasının gerektiği durumlarda, yine evden çalışmak zorunda kalan ebeveynin bu görevi yerine getirememesi söz konusu olabilir¹⁴¹.

Son olarak başka bir husus Covid-19 sürecinde ebeveynin işini kaybetmesi gibi sebeplerin müsamaha edilmeyecek durum olup olmayacağı

¹³⁶ Schuz, s.276.

¹³⁷ Giray, s.135.

¹³⁸ Freeman/Ergler/Kearns/Smith, s.7.

¹³⁹ *Ermini v. Vittori*, 758 F.3d 153 (2d Cir. 2014^[1]), <<https://casetext.com/case/ermini-v-vittori>> s.e.t. 12.5.2021.

¹⁴⁰ Freeman/Ergler/Kearns/Smith, s.7-8.

¹⁴¹ Benzer yönde bkz. Freeman/Ergler/Kearns/Smith, s.7.

akla gelmektedir. Covid-19 tedbirleri kapsamında ülkelerde birçok işyeri uzun süreler boyunca kapanmış, kısıtlamalar nedeniyle kafe, restoran, farklı nitelikteki kurslar, oyun alanları ve benzerleri uzun süre iş yapamamış veya insanlar Covid-19 korkusu sebebiyle bu yerlere gitmekten imtina etmiştir. Sonuç olarak bu işyerlerinin bir kısmı kapanmış, işçi olarak çalışan birçok kişi işten çıkarılmış ve neticede işsizlik oranında da artış olmuştur¹⁴². Bu gibi durumlarda devletin mali yardımda bulunup bulunmadığı veya ilgili kişinin çocuğa sağlanacak imkanlar açısından başka bir mali kaynağa sahip olup olmadığı gibi hususlar dikkate alınabilir. Çocuğun iade edileceği ülkede, yanında kalacağı ebeveynin Covid-19 sebebiyle işini kaybetmesi veya pandemi öncesinde nazaran gelirinde ciddi azalma olması ve buna bağlı olarak çocuğa yeterli imkân sağlayamaması söz konusu olduğunda bu durum müsamaha edilemeyecek risk olarak değerlendirilebilir mi sorusu da akla gelmektedir.

Yukarıda örnek kabilinden belirttiğimiz tüm bu hususlar, somut olayda ortaya çıkış biçimi ve riskin derecesi dikkate alınarak incelenmelidir. Defaatle belirttiğimiz gibi, ulaşılabilen mahkeme kararlarında Covid-19 bağlamında ortaya çıkabilecek bu tür hususlar iade taleplerinin değerlendirilmesinde hiç dikkate alınmamıştır. Oysa Sözleşmenin amacı çocuğun mutad meskenine iadesi olsa da, Sözleşme mutad meskene iadenin çocuğun yüksek menfaatini gerçekleştireceği düşüncesinden hareket etmektedir. Çocuğun yüksek menfaatinin korunması amacından hareket edildiğinde ise somut olaylarda Covid-19 bağlamında ortaya çıkabilecek tüm hususların değerlendirilmesi gerekmektedir.

SONUÇ

Madde 13/1-b kapsamında iade talebinin reddine neden olan durumlar, Sözleşmede üç ayrı risk türü olarak belirtilmesine rağmen, mahkeme kararlarında net bir ayırım yapılmamakta ve fiziki risk, psikolojik risk ile müsamaha edilemez durumun çoğu zaman örtüştüğü görülmektedir¹⁴³. Covid-

¹⁴² **Giray**, s. 137. Konu hakkında Eurostat tarafından hazırlanan istatistikler için bkz. **Eurostat**, European Statistics, <<https://ec.europa.eu/eurostat>> s.e.t. 25.5.2021.

¹⁴³ **Rusinova**, s.4; **HCCH (2020a)**, s.22-26; **Bozdağ**, s.115.

19'un hayatın her alanını etkilediği dikkate alındığında, pandemi sürecinde de bu üç risk türünün birbiriyle bağlantılı olarak ortaya çıkacağı açıktır. Pandemi sürecinde mahkemeler tarafından verilen kararların birçoğunda Covid-19 riski değerlendirilmemiş, Covid-19'a bağlı riskleri dikkate alan kararlarda ise pandeminin geniş çaplı etkileri neredeyse hiç dikkate alınmamıştır. Birçok kararda pandeminin yarattığı bu durum ikinci plana atılmış, mahkemeler bu durumu genellikle ciddi risk kapsamında değerlendirmekten kaçınmış ve adeta geçici bir engel gibi görmüştür¹⁴⁴. Pandemi sürecine değinen kararlar yalnızca iade talebinin kabul edilmesi halinde iade prosedürünün, başka bir deyişle çocuğun geri gönderilmesinin m.13/1-b anlamında risk yaratıp yaratmadığı, yani milletlerarası seyahatin riskli olup olmayacağını çok genel hatlarıyla değerlendirmiştir. Kanaatimizce bu tür bir bakış açısı, konuya oldukça yüzeysel şekilde yaklaşmaktadır. Hayatımızı bu denli temelden etkileyen bir durumun, çocuklar söz konusu olduğunda tüm yönleriyle ve geniş çaplı etkileri dikkate alınarak incelenmesi gerekmektedir. Sadece milletlerarası seyahate ilişkin riskler değil, yukarıda da belirttiğimiz gibi, iade edileceği ülkenin sağlık sistemi, iade edileceği ülkedeki ebeveynin mesleği, pandemiye bağlı olarak ortaya çıkan yeni düzeni ve yaşam koşulları ve bütün bunlara bağlı olarak iade sürecinin Covid-19 bağlamında çocuk üzerindeki psikolojik etkileri gibi bireysel ve kolektif tüm unsurların dikkate alınması gerekmektedir. Kanaatimizce çocuğun yüksek menfaatinin korunması ancak bu şekilde mümkün olabilecektir. Nitekim Konferansın yayınladığı kılavuzda da m. 13/1-b anlamındaki iddiaların çok dikkatli ele alınması gerektiği ve her bir olayın somut özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bu konuda somut olaydaki tüm hususlar bir bütün olarak değerlendirilmeli, çocuğun, ebeveynlerin, ilgili ülkelerdeki durumun ve iade sürecinin Covid-19 dönemi bağlamındaki özellikleri gözetilerek iade talebi red veya kabul edilmelidir. Mahkemeler, tüm olası sonuçları ve her iki ülkedeki durumu da dikkate alarak risk türlerini ayrı ayrı ve somut olaydaki özel durumlarla ilgili olarak değerlendirmekle yükümlüdür¹⁴⁵.

¹⁴⁴ Sirmen, s.683.

¹⁴⁵ Rusinova, s.5.

İadenin çocuk için ciddi risk taşıması halinde, yetkili makamın 13. madde de belirtilen istisnaya dayanarak iade talebini redde karar vermekte tereddüt etmemesi gerekir, zira çocuğun üstün menfaatini koruma amacıyla hazırlanan bu Sözleşme yalnızca çocuğun mutad meskenini belirlemek ile sınırlı olarak uygulandığı takdirde, çocuğun üstün menfaatini koruma amacına hizmet etmeyecektir¹⁴⁶. Çocuğun mutad meskenine geri döndürülmesi Sözleşmenin amacı olmakla birlikte, tek amaç bu olmayıp, çocuğun üstün menfaatinin sağlanması amaçlanmalıdır¹⁴⁷.

¹⁴⁶ Çelikel/Erdem, s.304-305; Giray, s.24-25.

¹⁴⁷ Gelgel, s.105.

KAYNAKÇA

- Akduman, Ebru** (2020) “Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Uyarınca Koruma ve Ziyaret Hakkı”, MHB, Prof. Dr. Cemal Şanlı’ya Armağan, C:40, S:2, s.1373-1402.
- Akıncı, Ziya** (2011) “Milletlerarası Özel Hukukta Çocuk Kaçırma”, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof. Dr. Ata Sakmar’a Armağan, 2001/1, s.63-76.
- Akıncı, Ziya / Demir Gökyayla, Cemile** (2020) Milletlerarası Aile Hukuku, İstanbul, Vedat Kitapçılık.
- Akoğlu, Gözde / Karaaslan, Bedriye Tuğba** (2020) “Covid-19 ve İzolasyon Sürecinin Çocuklar Üzerindeki Olası Psikososyal Etkileri”, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, C:5 S:2, s.99-103.
- Altuntaş, İlknur** (2006) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi: Türk Mahkeme Kararları, Yargıtay İçtihatları ve Sözleşmeye Taraf Devlet Uygulamalarından Örnekler, Ankara, Bilge Yayınevi.
- Ataman-Figanmeşe, İnci** (1999) “Çocukların Uluslararası Kaçırılmasının Hukuki Yönlerine Dair 1980 Tarihli Lahey Sözleşmesi”, Prof. Dr. Nihal Uluocak’a Armağan, İstanbul, Beta, s.55-100.
- Arslan, İlyas** (2014) Milletlerarası Özel Hukukta Mutad Mesken Kavramı, İstanbul, On İki Levha.
- Atkinson, Jeff** (2011) “The Meaning of ‘Habitual Residence’ Under the Hague Convention on the Civil Aspects of Child Abduction and the Hague Convention on the Protection of Children”, Oklahoma Law Review, Vol:63, s.647-662.

- Ayhan İzmirli, Lale** (2019) “Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Sözleşme Kapsamında Bebeğin Mutad Meskeni”, Gökalp Alica, Süheyla Suzan / Basa, Necdet (Editörler) II. Uluslararası Kadın ve Hukuk Sempozyumu, Cilt I, Ankara, TBB, s.83-107.
- Bozdağ, Gonca Gülfem** (2014) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Kapsamında Çocuğun İadesi Talebinin Red Nedenleri, Ankara, Yetkin.
- Can, Hacı / Toker, Ali Gümrah** (2016) Milletlerarası Özel Hukuk, 2. Baskı, Ankara, Adalet.
- Canbeldek, Akın** (2020) “Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Kapsamında Covid-19 Pandemi Sürecine İlişkin Genel Bir Değerlendirme”, Lexpera Blog, <https://blog.lexpera.com.tr/author/ozlem-canbeldek/> s.e.t. 15.4.2021.
- Clarkson, C.M.V. / Hill, Jonathan** (2011) The Conflict of Laws, 4. Baskı, Oxford, Oxford University Press.
- Çelikel, Aysel / Erdem, Bahadır** (2020) Milletlerarası Özel Hukuk, 16. Baskı, İstanbul, Beta.
- Davis, Deann** (2006) “The Gittre Standart: Creating a Uniform Definition of Habitual Residence Under the Hague Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction”, Chicago Journal of International Law, Vol: 7, No. 1, s.321-335.
- Dicey/ Morris/ Collins** (2017) The Conflict of Laws, Lord Collins of Mapesbury / Harris, Jonathan (Editors), Sweet/Maxwell.
- Doğan, Vahit** (2020) Milletlerarası Özel Hukuk, 6. Baskı, Ankara, Savaş.
- Ekşi, Nuray** (2021) Covid-19 Sürecinde Milletlerarası Özel Hukuk, İstanbul, Beta.

- Erdem, Bahadır** (2015) “Türk Hukukunda Uluslararası Çocuk Kaçırma ve Uygulamaları”, MHB, C:35, S:2, s.147-171.
- Eurostat**, European Statistics, <<https://ec.europa.eu/eurostat>> s.e.t. 25.5.2021.
- Gallegher, Erin** (2015) “A House Is Not (Necesseraly) A Home: A Discussion of the Common Law Approach to Habitual Residence”, N.Y.U. Journal of Internatinal Law&Politics, Vol:47, s.463-499.
- Gelgel, Günseli** (2012) Devletler Özel Hukukunda Çocuk Hukukundan Doğan Problemler, İstanbul, Beta.
- Giray, Faruk Kerem** (2010) Milletlerarası Özel Hukukta Kaçırılan veya Alıkonulan Çocukların İadesi, İstanbul, Beta.
- HCCH** (2020a) 1980 Child Abduction Convention Guide to Good Practice: Part IV Article 12(1)(b), <<https://assets.hcch.net/docs/225b44d3-5c6b-4a14-8f5b-57cb370c497f.pdf>> s.e.t. 30.4.2021.
- HCCH** (2020b) Covid-19 Toolkit, <<https://www.hcch.net/en/news-archive/details/?varevent=731>> s.e.t. 10.5.2021.
- HCCH** (2020c) Toolkit for the 1980 Child Abduction Convention in Times of Covid-19, <<https://www.hcch.net/en/news-archive/details/?varevent=741>> s.e.t. 10.5.2021.
- Kucinski, Melissa A.** (2020) “The Future of Litigating an International Child Abduction Case in the United States”, Journal of the American Academy of Matrimonial Lawyers, Vol:33, s.31-65.
- Morris, J.H.C.** (2005) The Conflict of Laws, London, Sweet/Maxwell.
- Moskowitz, Galit** (2003) “The Hague Convention on International Child Abduction and The Grave Risk of Harm Exception”, Family Court Review, Vol:41, Issue: 4, s.580-596.

- Nomer, Ergin** (2017) Devletler Hususi Hukuku, 22. Baskı, İstanbul, Beta.
- North, Peter / Fawcett, James / Carruthers, Janeen M.** (2008) Private International Law, 14. Baskı, Oxford, Oxford University Press.
- Özkan, Işıl** (2003) Devletler Özel Hukukunda İkametgah, Mutad Mesken ve İşyeri Bağlama Noktalarının Yeniden Değerlendirilmesi, Ankara, Naturel.
- Pérez-Vera, Elisa** (1982) Explanatory Report on the 1980 Hague Child Abduction Convention, <<https://assets.hcch.net/docs/a5fb103c-2ceb-4d17-87e3-a7528a0d368c.pdf>> s.e.t. 25.4.2021.
- Rusinova, Nadia** (2020) “Child Abduction in Times of Corona”, <<https://conflictoflaws.net/2020/child-abduction-in-times-of-corona/>> s.e.t. 4.5.2021.
- Schuz, Rhona** (2013) The Hague Child Abduction Convention: A Critical Analysis, Oxford, Hart Publishing.
- Silberman, Linda** (1994a) “Hague International Child Abduction Convention: A Progress Report”, Law and Contemporary Problems, Vol:57, No:3, s.209-269.
- Silberman, Linda** (1994b) “Hague Convention on International Child Abduction: A Brief Overview and Case Law Analysis”, Family Law Quarterly, Vol:28, No: 1, Spring s.9-34.
- Sirmen, Kazım Sedat** (2021) “Covid 19 Salgın Sürecinin 1980 Tarihli Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Veçhelerine Dair Lahey Sözleşmesi’ndeki ‘Ciddi Risk’ İstisnasının Uygulanmasına Etkisi”, Şenocak, Kemal (Editör), Covid-19 Küresel Salgınlarının Hukuktaki Yansımaları, Ankara, Yetkin Yayınları, s.667-685.

- Spector, Robert G. / Kucinski, Melissa A.** (2015) “International Family Law”, Int’l. L., Vol:49, s.174-158.
- Şanlı, Cemal / Esen, Emre / Ataman-Figanmeşe, İnci** (2021) Milletlerarası Özel Hukuk, 9. Baskı, İstanbul, Beta.
- UNICEF** (2020) COVID-19 Salgının Çocuklar Üzerindeki Etkileri, 15 Nisan 2020,
<<https://www.unicef.org/turkey/media/9881/file/COVID19%20Döneminin%20Çocuklar%20Üzerindeki%20Etkilerine%20İlişkin%20Politika%20Notu.pdf>> s.e.t. 25.4.2020.
- Freeman, Claire / Ergler, Christina / Kearns, Robin / Smith, Melody** (2021) “Covid-19 in New Zealand and the Pasific: Implications for Children and Families”, Children’s Geographies, Vol:19, s.1-10.
- Tanrıbilir, Feriha Bilge** (2011) Çocuk Haklarının Uluslararası Korunması ve Koruma Mekanizmaları, Ankara, Yetkin.
- Tekin, Esra** (2019) “1980 Tarihli Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Veçhelerine Dair La Haye Sözleşmesi’ne Göre Çocuğun İadesinin Reddi Sebepleri”, Ankara Barosu Dergisi, C:77, S:2, s.41-72.
- Tekinalp, Gülören / Uyanık, Ayfer** (2016) Milletlerarası Özel Hukuk Bağlama Kuralları, 12. Baskı, İstanbul, Vedat.
- Toker, Ali Gümrah** (2020) Uluslararası Çocuk Kaçırmanın Hukuki Yönlerine Dair Lahey Sözleşmesi Kapsamında Çocuğun Mutad Meskeni, Ankara, Adalet.

Yargı Kararları

- A.X. v. C.Y.** (2020) EWHC 1599 (Fam),
<<https://www.incadat.com/en/case/1462>> s.e.t. 20.5.2021.
- Chalkley v. Chalkley,** (1995) ORFL (4th) 422,
<<https://www.incadat.com/en/case/14>> s.e.t. 30.6.2021.
- Comar v. Comar** (2020) FamCAFC 99,
<<https://www.incadat.com/en/case/1455>> s.e.t. 22.5.2021.
- D.T. v. L.B.T.,** (2010) EWHC 3177 (Fam.),
<<https://www.incadat.com/en/case/1042>> s.e.t. 1.7.2021.
- D.P. v. Commonwealth Central Authority,** (2001) HCA 39, (2001) 180 ALR 402, <<https://www.incadat.com/en/case/347>> s.e.t. 1.7.2021.
- Ermini v. Vittori,** 758 F.3d 153 (2d Cir. 2014^{[[SEP]]}),
<<https://casetext.com/case/ermini-v-vittori>> s.e.t. 12.5.2021.
- I. N. v. D.K.,** N (a child) (2020) EWFC 35,
<<https://www.incadat.com/en/case/1463>> s.e.t. 23.5.2021.
- Kirn v. Kirn,** 2020 ONSC 2159, <<https://www.incadat.com/en/case/1457>> s.e.t. 22.5.2021.
- K.R. v. H.H.** (2020) EXHC 834 (Fam),
<<https://www.incadat.com/en/case/1460>> s.e.t. 22.5.2021.
- M. v. G.** (2020) EWHC 1450 (Fam), <<https://www.incadat.com/en/case/1461>> s.e.t. 22.5.2021.
- Onuoha v. Onuoha,** 2020 ONSC 1815,
<<https://www.incadat.com/en/case/1458>> s.e.t. 23.5.2021.

Ostevoll v. Ostevoll, 2000 WL 1611123 (S.D. Ohio 2000),
<<https://www.incadat.com/en/case/1145>> s.e.t. 30.6.2021.

R. v. B.R., Family Appeal 10701-04-20,
<<https://www.incadat.com/en/case/1466>> s.e.t. 25.5.2021.

The Father v. the Mother, Family Case 52595-02-20,
<<https://www.incadat.com/en/case/1465>> s.e.t. 23.5.2021.

Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, E. 2004/10536, K. 2004/11797, T: 14.10.2004,
<www.legalbank.net> s.e.t. 27.5.2021.

Yargıtay 2. Hukuk Dairesi, E. 2013/3160, K. 2013/5415, T: 4.3.2013,
<www.legalbank.net> s.e.t. 28.5.2021.

Z.A. and B.Y. v. K. (a minor) (2020) NIFam 9,
<<https://www.incadat.com/en/case/1479>> s.e.t. 20.5.2021.

Walpole v. Secretary, Department of Communities and Justice (2020)
Fam CAFC 65, <<https://www.incadat.com/en/case/1456>> s.e.t.
22.5.2021.